

**T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

FRANKFURT OKULU'NUN AYDINLANMAYA BAKIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HEDİYE ÇINAR

**ANABİLİM DALI : FELSEFE
PROGRAMI : FELSEFE**

TEZ DANIŞMANI : PROF. DR. SİNAN ÖZBEK

KOCAELİ 2005

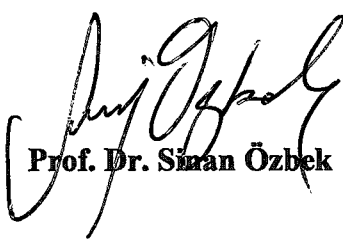
T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FRANKFURT OKULU'NUN AYDINLANMAYA BAKIŞI

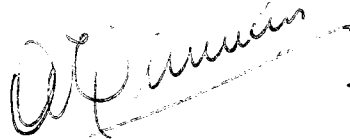
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tezi Hazırlayan : HEDİYE ÇINAR

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Tarih ve No: 25/01/2006-2006/01

Prof. Dr. Sinan Özbek

Prof. Dr. Afşar Timuçin

Prof. Dr. Atilla Erdemli

KOCAELİ 2005

SUNUŞ

Önemli toplumsal değişimlerle şekillenen bir dönemin, nabzını tutan Frankfurt Okulu'nun çalışılmasını her zaman yararlı bulduğumdan lisans yıllarımdan itibaren tez konum olarak, belirlemiştım. Frankfurt Okulu'nun sosyoloji ve felsefe gibi birbirine çok yakın olan iki branşı yan yana getirmesi, bu konuyu tez konum olarak belirlemem de önemli etkisi olmuştur. Günümüzde etkisini koruyan Frankfurt Okulu'nun tartıştığı konular, Okul'un kapsamlı ve eleştirel tutumu nedeniyle gelecekte de bu etkisini kaybetmeyeceği kanısındayım. Ayrıca güncel bir tartışma olarak Frankfurt Okulu'nu çalışmam tezimi oldukça zevkli bir çalışmaya dönüştürmüştür. Uzun süredir planlarımı kurduğum çalışmamın somut bir teze dönüşmesi beni oldukça mutlu etmektedir.

Tez çalışmamı titizlikle okuyan ve değerlendiren değerli hocam Sinan Özbek'e katkılarından dolayı teşekkürü bir borç bilirim. Değerli arkadaşım M. Ali Timuçin'e sunduğu yardımdan dolayı kendisine müteşekkirim. Ayrıca sevgili eşim Ufuk Çınar'ın tezimin oluşumuna katkısı ve gösterdiği sabırdan dolayı kendisine teşekkür ederim.

İstanbul, Aralık 2005

Hediye Çınar

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	4
İÇİNDEKİLER	5
ÖZET	6
ABSTRACT	7
GİRİŞ	9
I. BÖLÜM	16
1. AYDINLANMA	16
1.1 Varlık Resminin Yıkılışı	16
1.2. Aydınlanmanın Ayak Sesleri	19
1.2.1. Özneye Vurgu	19
1.2.2 Aklın Totaliterleşmesi ve İnsana Ait Olanın Yok Oluşu	22
1.2.3. Aydınlanma'nın Arka Bahçesi.....	26
1.2.4. Bilincin Yabancılaşması	27
1.3. Uzlaşma Zemini Olarak Proletarya.....	31
1.4. Özne Ve Nesnenin Özerk Konumları	33
II. BÖLÜM	38
2.POZİTİVİZM.....	38
2.1.Bir İhtiyaç Olarak Mutlağın Geri Gelişi	38
2.2 Aydınlanmanın Devamı Olarak Pozitivizm	39
2.3. Pozitivizmin İnsana Bakışı.....	42
2.4. Pozitivizmin Topluma Bakışı.....	44
2.5. Frankfurt Okulu'nun Pozitivizme Eleştirileri	49
2.5.1. Pozitivizmin Diğer Alanlarla İlişkisi	52
2.5.2. Petitio Principii İlkesi.....	55
2.5.3. Toplumsal Bir Pratik Olarak Bilime Bakış	57
2.5.4. Bilim Teknik İlişkisi	58
2.5.5. Teknoloji Bilim Ve Siyaset İttifakı	61
III. BÖLÜM	66
3. MODERNİTE	66
3.1. Moderniteye Genel Bakış.....	66
3.2 Frankfurt Okulu'nun Modernlik Eleştirisi	71
3.3. Frankfurt Okulu'nun Tek Boyutlu Toplum Anlayışı	77
3.4. Frankfurt Okulu'nun Tüketim yönelik tutumu	80
3.5. Frankfurt Okulu'nun Kültür Endüstrisi yaklaşımı	83
3.6. Frankfurt Okulu'nun Anti Semitizme Bakışı.....	86
3.7. Frankfurt Okulu'nun Sanata Bakışı	88
SONUÇ	90
YARARLANILAN YAYINLAR	91
ÖZGEÇMİŞ	95

ÖZET

Frankfurt Okulu modernliğe bakışını, modernliğin iki temel unsuru olan akıl ve özne üzerinde yoğunlaştırır. Bu iki unsur üzerinde kurulan modernliğin temelinde nesnenin bulunmaması Frankfurt Okulu için modernliğin olumsuz sonuçlarının ana sebebidir. Nesnel aklın çöküşü ve özne ile aklın birleşmesi olarak tanımlanan modernlik epistemolojik bir birlik kurmaya çalışır. Frankfurt Okulu'nun modernlik eleştirisi de öznel ve nesnel aklın uyumlu birliğinin yıkılması ve rasyonel bütünlükten pay alan nesnenin araçsal bir anlam taşıyan öznel akla tabi olmasından kaynaklanır. Özne ve nesne arasında varolan karşılıklı ilişki özneye üstün konum verilerek bozmuştur. Böylelikle özne ve nesne arasındaki etkileşim ilişkisi egemenlik ilişkisine dönüşmüştür. Nesne modern dünya da her şeyle bir arasındaki uyumun tarafı olmaktan çıkar ve bilgi için bir araca dönüşür.

Aydınlanmanın bir ürünü olarak pozitivizm, öznenin nesne üzerindeki egemenliğini pekiştirir ve bu durumu bir ileri basamağa taşır. Biçimsel özellikteki öznel akıl, kurucu öge olarak belirlediği özneyi de süreç içinde bir araca dönüştürür. Nesneyi dışlayan ve öznel akla tabi olan özne, nesneyle karşılıklı ilişkisini yitirdiğinde, nesneye kendini yansıtamaz ve araçsallaşır. Biçimsel bir özelliğe sahip olan öznel akıl, nesnel akılla kurduğu varlıksal ilişkiyi yitirdiğinde bütünsel olan içindeki yerini de kaybeder. Ancak öznenin bu araçsal konumu bilim için verimli bir zemin oluşturur. Olgulara indirgenmiş bakışıyla bilim insana sınırlı bir yer verir. Pozitivizme göre bilimsel faaliyetler sonucu doğada elde edilen kesinlikler, bilimsel bir bakış sonucu toplumda da elde edilebilirdi. Frankfurt Okulu'na göre düzen arayışı içinde toplumu olgulara indirgeme girişimi, toplumu kontrol edilebilir bir laboratuvar nesnesine dönüştürür.

Akılclılaşmayla birlikte dünya ile kurulan araçsal bağ, dünyayı kontrol edilen bir nesneye dönüştürür. Anlamlar yerine olguların varlığı Weber'in deyimiyile dünyanın büyümesini bozmuştur. Olgulara dönüşen her şey gibi insan da özgürlüğünü kaybeder. Bu anlamda modernlik kendi karşıtına dönüşmüştür. Özgürlüğünü kaybeden insan, topluma uyum sağlayarak, kendini var eder. Frankfurt Okulu'na göre bu durum tek boyutlu toplumu oluşturur.

ABSTRACT

The School of Frankfurt condenses its view for modernity on two important foundation factors of modernity intelligence and subject. For school of Frankfurt the inexistence of the object in the modernity which is founded on these two elements is the main reason of negative results of modernity. The modernity which is defined as collapse of objective intelligence and combination of subject and intelligence endeavours for epistemological combination. The criticism of modernity by the School of Frankfurt are derived from collapsing of compatible combination of objective and subjective intelligence as well as object's (which shares the rational integrity) dependency on the subjective intelligence that carries the instrumental meaning. The relationship between the subject and object is broken by giving priority to the subject. Therefore, the interactive relations between the subject and object turned into relationship of sovereignty. In the modern world, the object is no longer partial between everything but turns into an instrument for the knowledge.

Positivism as a product of enlightenment is strengthening the sovereignty of subject over the object and carries it to a further step. Within the time being, the subjective intelligence which is in the formal feature, transforms the object to an instrument that already is stated by itself as a founder. The subject which excludes the object and which is dependent on the objective intelligence cannot reflect itself to the object and therefore becomes as an instrument when it lost its mutual relations with object. As a result of the losing the mutual relations with the object, the objective intelligence which owns a formal feature lose its integrity within itself. However, this instrumental position of subject creates productive background for science. Science which is demoted to the facts is giving a restricted place to human beings. According to positivism, the certainties which had been gained through scientific activities from the nature could also have been gained from societies with a result of scientific view. According to the School of Frankfurt, the attempt of demotion the society to the facts in the way of researching a new system, will transform the society into a controllable laboratory object.

With rationalism the link to the world convert the world to a controllable object. As Weber stated that "rather than senses, the presence of facts broke the

spells of the world". Human being will also lose his freedom like all other things which are turned into facts. Therefore, the modernity turned into the contrary. The human being, who lost his freedom, creates himself by harmonising with the society. According to the School of Frankfurt this position develops the single dimensional society.

GİRİŞ

Frankfurt Okulu savaş, yıkım, faşizm ve nükleer silahlanma gibi modernliğin sonuçları olarak değerlendirilebilecek bir dönemde zihinsel altyapısını oluşturmuştur. Böyle bir zemin, modernliğin geçmişten geleceğe tüm boyutlarıyla değerlendirilmesini ve değerlendirme baz alınarak eleştirilmesini gerekli kılmıştır. Yaşanılan dönem itibariyle ortaya çıkan modernliğe yönelik ilk olumsuz sonuçlar, ilk nedenleri de aramaya yönlendirmiştir. Bu anlamda Frankfurt Okulu'nu yönlendiren koşullar, modernliğin başat unsurlarıyla tartışmayı zorunlu kılar. Frankfurt Okulu'nun modernlik öncesini temel alarak giriştiği ciddi tartışma modernliğin bugünü açıklamak için önemli bir kaynaktır.

Birinci dünya savaşı sonrasına tekabül eden 1920'li yıllar bir toparlanma değil, ekonomik krizlerin, faşist ve komünist partilerin birlikte beslediği bir yeni savaşa hazırlık dönemi olmuştur. Özellikle Almanya'nın kendine özgü durumuyla yoğunlaşan bu hareketlilik, birçok düşünceyi ve partiyi karşı karşıya getirmiştir. 1918'lerde bir devrimle yönetime gelen Weimer Cumhuriyetinin yerini, 1923'te tam karşıt fikre sahip olan nasyonal sosyalistler alır. Tam da bu döneme denk gelen enstitünün açılışı bu hızlı değişimlerden payını alır. Marx'ı diyalektik bağlantısı içinde ele almayı hedefleyen Okul, zaman zaman Marx'dan kopar ve kötümser bir tutumla pratik bağdan uzak kalır.

Koşullarla belirlenen bu değişimleri, Frankfurt Okulu'nun dört ayrı dönemine sığdırarak anlatmak uygun olacaktır. Kuruluş dönemi olarak tanımlayabileceğimiz dönem, 1923'te Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün kuruluşu ile başlar. Enstitü'nün oluşumunu hazırlayan süreç 1923'ten önceye yani Felix Weil'in çalışmalarına ve 1922'de Weil'in düzenlediği birinci Marksist çalışma haftasına dayanır. Bu etkinlik kapsamında düzenlenen toplantıya katılanlar arasında, o dönemin marksist çizgide yürüyen, bu çizgide kendine pratik bir yön bulan ve Ortodoks marksizme eleştirileri ile birleşen Lukacs, Korsch, Pollock ve Wittfogel vardı. Toplantının asıl tartışılan konusu, Marx'ı Hegelci bir damardan yakalayıp, tarihsel maddecilik ve ideoloji eleştirisi üzerinde duran Korsch'un yayınlanacak kitabı Marksizm ve Felsefe'dir. Bu toplantıya katılan yazarları aynı zeminde buluşturan diğer bir unsur ise, marksizmi yeniden felsefi temelleri üzerine oturtma amacı idi.

Weil, Enstitünün başkanlığı için yasal olarak bir profesör ataması gerekliliği nedeniyle Ortodoks akademik tutuma sahip Karl Grünberg ile uzlaştı (henüz Horkheimer, Weil ve Pollock profesörlük unvanına sahip değillerdi.) Grünberg açılış konuşmasında kendisini düzenin muhalifi olarak tanıtır, yöntemini ise marksist yöntem olduğunu belirtir. Ancak Weil'in Enstitünün faaliyetlerinin herhangi bir parti politikasından bağımsız olacağı yönündeki söylemini de konuşmasında tekrar etti. Gerçekten de Enstitünün, okullaşma dönemi, sürgün dönemi ve daha sonraki işçi ve öğrenci direnişleri de dahil olmak üzere bütün dönemlerinde Marcuse dışında diğer Okul üyelerinin hiçbiri herhangi bir siyasi eyleme katılmamış veya destek vermemiştir.

Grünberg'in, altyapı ve üstyapıyı bütünselliği içinde ele alamayışına; psikolojiye ve felsefi boyuta ilgisizliğine; teori pratik bağına kuramayışına rağmen bu dönemde özellikle ekonomi politik ve planlı ekonominin sorunlarına ilişkin teorik çalışmalar olmuştur. Marx'ın kullandığı soyuttan somuta yükselme yöntemi ile oluşan Henri Grossman'ın Kapitalist Sistemde Birikim ve Çöküş Yasası adlı kitabı teorik anlamdaki çalışmalara bir örnektir. Grünberg'in sınıflandırma ve düzenleme görevi dışında katılım gösteremediği Grünberg Arşivi adlı dergi, Frankfurt Okulu'nun ilk dönemini temsil eder.

Amerika'ya sürgün dönemi olarak tanımlanan ve Horkheimer'in başkanlığında geçen 1933-1950 yıllar arasındaki zaman aralığı, Horkheimer'in psikoloji ve felsefe ilgileri, Adorno'nun estetik çalışmaları, Marcuse'un muhalif eğilimleri ve Fromm'un psikanaliz araştırmaları etrafında şekillenmiştir. Horkheimer'in başkanlığı ile oluşan Enstitünün yeni ana yayın organının adı değiştirilerek Toplumsal Araştırmalar Dergisi olarak belirlendi. Grünberg Arşivi dergisinden farklı olarak bu dergide, ampirik araştırmalardan uzaklaşmış, arşivsel ve dökümlere çalışmalarına yer verilmemiştir. Bunun yerine felsefe ve psikoloji alanlarına daha fazla ağırlık verilmiştir. Dergi, teorik makaleler ve kitap incelemeleri olarak iki bölümden oluşmuştur.

Bu dönemin sosyo-ekonomik görüntüsünden bahsedildiğinde, Frankfurt Okulu'nun da ilgilendiği temel konular ortaya çıkmaktadır. 1933'te savaşa hazırlık diyebileceğimiz barış döneminde, Frankfurt Okulu üyeleri ve pek çok aydının

sürgününe neden olan Nazi partisi, iktidara gelmiştir. Versay Anlaşması'nın yükümlülükleri altında ezilen dolayısıyla ekonomik krizlerle de sürekli açık veren birinci dünya savaşı sonrası Almanya'da, Nazi iktidarının ilk işi, Yahudileri, Nazi partisi aleyhtarlarını ve komünistleri toplama kamplarına göndererek, kendisine hayat sahası açmak oldu.

Bu gergin atmosferde üretilen düşünsel ürünler de oldukça yoğundur. Frankfurt Okulu'nu ele aldığımızda, tüm bu hareketliklerle ilişkili olarak beliren konular içinde antisemitizmin öğeleri; pozitivistizmin eleştirisi; teknolojik rasyonalitenin eleştirisi ve kültür endüstrisi eleştirisi yer almaktadır. Bunları karşılıklı bağlantıları içinde ele almak önemli bir husustur. Geleneksel teoriye bir karşı duruş olarak özetlenebilecek bu konuların, pratikle bağlantısını kurmakta Frankfurt Okulu'nun, zorluklar yaşadığı görülür. Bu pratik başarısızlık aslında enstitünün ilk kuruluş amacı ile yani herhangi bir parti politikasından bağımsızlık amacı ile uyumludur.

Bu dönemi önemli kılan ve Okulu da bu isimle bağdaştıran asıl konu, eleştirel teoridir. Bu Marx'ın ekonomi politikte kullandığı eleştirel yöntemin, farklı bir kullanımudur. İdeoloji kritikte; öz ve görünüş, olgu ve değeri birbirinden ayırmayan, insanı ve topumu (toplum bilimleri) deterministik bir yaklaşımla olguya ve nesneye indirgeyen, geleneksel teori olarak adlandırılan pozitivistizme eleştiriler yöneltilir. Böyle bir ideoloji kritik ile Frankfurt Okulu, egemen olana hizmet eden tüm ideolojilerden kurtulur ve insanlara kendi çıkarlarının nerede olduğunu göstererek, özgürleşmenin yolunu açar.

Toplumun diyalektik analizi diyebileceğimiz toplumsal felsefe alanı dışında, bu dönemde bir de marksizmden psikanalize doğru bir uzlaşım yolu aranmıştır. Bu arayışın baş mimarı olan Fromm, Marx'dan Freud'a uzanırken, marksist bir toplumsal psikoloji kurma amacı taşır. Frankfurt Okulu ayrıca psikoloji temelinde, Antisemitizmin öğeleri, kişilik özellikleri, aile yapısı ve kültür endüstrisi nosyonu ile ilgilenmişlerdir. Otoriter karakter konusunda, aileden kültür endüstrisine doğru değişen bir eğilim göstermişlerdir. Bunun sebebi, ailenin kişilik üzerindeki etkisini, günümüzde kitle iletişim araçlarının almış olmasıdır. Frankfurt Okulu'nun zamanla

tekelci kapitalizme ve faşizme yönelik ilgisinin, popüler kültür alanına kaymasının nedeni de koşullarla açıklanabilir.

Faşizm ve Antisemitizmi birlikte ele alan Okul, bunların kapitalizmin nevrotik durumunun sonucu olduğu savını ileri sürerler. Antisemitizmin kurbanı da, zulmedeni de aynı toplum içindedir. Modernite serüveniyle başlayan özneye soyut vurgu, öznenin gerçekliğini elinden almıştır. Belli aralıklarla sınırlı olarak sunulan öznellik ise, özneyi nesneyle ve diğer öznelerle iyi ilişki kurabilmesi için yeterli olmamıştır. Okul'a göre, "Antisemitik davranış, öznelliği elinden alınmış insanın özne olarak serbest bırakıldığı durumlarda ortaya çıkar."¹ Anti-semihtik tavrı doğuran diğer bir sebepte, kıtlık ve cinsellik üzerine sürekli baskı altında tutulan öznenin yaşadığı tatsızlığının, saldırganlığa neden olduğudur. Baskı altındaki birey mutluluğu, hükmetmede bulur.

İkinci dönem hakkındaki kısa bilgilerden sonra 1950'lerden itibaren Frankfurt'ta geri dönüşle başlayan ve 1971'de Adorno ve Horkheimer'in ölümü ile sonlanan zaman aralığına geçmek uygun olacaktır. Tüm bu dönemleri, birbirinden ayırmakla birlikte bunları karşılıklı bağlantıları ve devamlılıkları içinde düşünmek gerekir. Örneğin Eleştirel Teori içinde en temel renk olan pozitivizm eleştirisi, farklı yönlerde eklenerek Frankfurt Okulu'nun günümüz temsilcilerini kadar devam eder. Toplumun dönüşümü ve insanın özgürleşimi olarak kendini belirleyen eleştirel teori, geleneksel teori dediği pozitivizm ve yine onunla benzer çizgideki Viyana çevresi ile sınırlarını belirgin tutar. Bu anlamda Frankfurt Okulu; doğa bilimlerinin, nesnelleştirici ve insan özgürleşmesinin araçlarını engelleyici bir özelliğe sahip olduğunu, eleştirel teorinin ise özgürleşmenin temel aracı olduğunu ve dönüşlü olduğunu belirtirler. Okul, insan bilimlerinin doğa bilimleri karşısındaki bağımsızlığı bağlamında, bilimsel siyaset düşüncesini reddeder. Pozitivist sosyal teori; toplumu doğa içine hapseder ve topluma hareket alanı bırakmaz. Toplum bir ikinci doğa değildir. Frankfurt Okulu'na göre, Bilimsel siyaset düşüncesi, muhafazakâr siyaset ve statükonun savunulmasıyla eşitlenir. "Adorno ve Horkheimer nesnel bilimsellik

¹ Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno, Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar II, çev. Oğuz Özgül, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 1996, s. 66.

kılıfı altında varolan düzenle anlaşılan, tüm toplum teorisyenlerine şiddetle karşı çıkar”².

Frankfurt Okulu, pozitivistliğe yönelik bu eleştirileri doğrultusunda, determinist bir bilimin kapitalizmin demir yasalarını yıkabileceği ümitlerini besleyen Marx ve Engels'den de uzaklaşır. Sovyet Rusya'da güdülen bu pozitivistlik politikası, teknokratik bir yönetime neden olmuştur. Frankfurt Okulu, Marx'ın geç döneminde, ütopyik sosyalizmden uzaklaşıp, bilime yaklaşmasını verimli bulmazlar. Frankfurt Okulu'nun nostaljik ve gittikçe kötümserleşen tutumu, Weber'in rasyonaliteyi, demir kafes olarak gören görüşüne yaklaşmasına neden olur. Heidegger'e benzer olarak Frankfurt Okulu'na göre teknoloji, insanın, dolayısıyla toplumun ve tarihin ürünüyken, modern dünyada ürünleştirilen insan olmuştur.

Modern dönemde standardizasyon ve baskıyla şekillenen bilinçlerimiz, kendine yabancılaşmış ve kendi kendisini değerlendirmekten yoksun kalmıştır. Kendimiz üzerindeki eleştiri gücümüz, kitleselleştirilen bilinçlerimizden kurtulmak için bir çıkış yoludur. Eleştirel teoride psikolojinin ağırlıklı konumu, bu bireyselliğe önemden ileri gelir. “Toplumsal gerçekliğin herhangi bir dönüşümü olmaksızın ‘içerden’ gerçekleştirilebilir, evrensel olarak zorlayıcı, içsel olarak daha iyi ve daha değerli bir dünya iddiasıdır.”³

Eleştirel teori içinde pozitivistlik eleştirisi eleştirel teorinin de kapsamının görülmesi açısından önemlidir. Hakim ideolojinin araçsal kullanımına tabi olan pozitivistlik, bu yönüyle tek yanlı, sabit ve tikel bir gruba aittir. Kendi kendine duyduğu inancın dışına çıkamayan pozitivistlik, özne ve nesne ayrımlaşması içinde, özneyi sürekli nesnelleştirir. “(Pozitivistlik) Etkin insan varlığına mekanik bir belirlenimcilik şeması içersinde, çıplak olgular ve nesnelere olarak yaklaşır.”⁴ Akla özellikle araçsal kullanımı içinde karşı çıkan Horkheimer ve Adorno, aklın nesne ve özne özdeşliğini sağlayamadığını, sağladığı tek şeyin ise, nesneyi, öznenin tahakküm gücü altında bırakmak olduğunu belirtirler. Pozitivistliğe dayanan iktidar, insanın kendini ve doğayı şeyleştirilmesine tüm söylemsel ve söylemsel olmayan pratikleriyle destek verir.

² David West, Kıta Avrupası Felsefesine Giriş, çev. Ahmet Cevizci, İstanbul, Paradigma, 1998, s. 87.

³ Phil Slater, Frankfurt Okulu, çev. Ahmet Özden, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1998, s. 229.

⁴ Tom Bottomore, Frankfurt Okulu, çev. Ahmet Çiğdem, 2.B, Ankara: Vadi Yayınları, 1994, s. 14.

Frankfurt Okulu pozitivismi, insanın kendi üzerine düşünmesini sağlayacak olan özgürleşmeye karşı bir tehdit olarak algılar. Okul sosyal bilimler için, doğa bilimlerinden kısmi özerk bir alan talebinde bulunur. Bu anlamda Okul'un pozitivismine, eleştirilerinden ilki, egemenliğin ideolojik bir aygıtı olarak pozitivismine yönelik eleştirisi, diğeri ise doğa bilimlerin sosyal bilimler üzerinde tahakküm kurmasına neden olan pozitivismine yönelik eleştirisidir. Bu tahakküm ilişkisi nedeniyle, sosyal bilimlerden eleştirel teori ögesi atılır ve sosyal bilimleri doğa bilimleri içine hapsolür.

Bu dönemde Horkheimer'in rahatsızlığı ve sık sık Chicago Üniversitesi'ne ziyaretlerinden dolayı Okul yönetimi daha çok Adorno'ya bırakılmıştır. Merkezi düşünür Adorno olduğunda çalışmaların yönü Adorno'nun ilgi alanı olan sanat ve kültür endüstrisi konularına kayar. Kültür endüstrisi konusu, psikoloji boyutunda ve Weber bağlantısı ile ele alınır. Okul, özellikle araçsal aklın egemenliği nedeniyle kültürün tek tip olarak üretildiğini, bireyselliğin her yönüyle kuşatıldığını ve aklın üretilme sürecinden geçirildiğine deyinmektedir.

Bu ögeler üzerinde birleştireceğimiz üçüncü dönem de kadrodaki bazı değişikliklerle kapanır. Bu yeni kadro, bir okul çatısı etrafında toplanmamakla birlikte, bu üyelerin eleştirel teoriyi olan ilgileri ve eleştirel teoriyi ait kavramlar üzerinde düşüncelerini yükseltmeleri, onları Frankfurt Okulu'nun 1974'ten sonraki çöküşün kurtarıcıları kılar. Bu dönem yalnızca eleştirel teorinin değil, bir anlamda marksizmin de yeniden düşünülme dönemidir. Marx'ın yeni mimarı olan Habermas, epistemolojiden, pozitivismine, rasyonalizme, iletişimselliğe, uzlaşmaya, iktisadi ve siyasi çözümlere kadar pek çok konuda fikir beyan etmiş, eleştirel teoriye çok sayıda yeni unsur eklemiştir. Bilgi ve İnsan İstemleri adlı kitabında, Habermas'ın bilimciliğe, bilginin formlarına, teknik, pratik ve özgürleştirici kurucu bilgi istemlerine değindiği ve bilgi teorisini bu kurucu unsurlarla şekillendirdiği görülür. Çok iyi temellendirilmemiş bu bilgi formları pek çok eleştiriye uğramış ve Habermas'ın özgürleştirici bilgi formu üzerine daha çok eğilmesine neden olmuştur. Habermas, somut olarak özgürleştirici bilgiyi oluşturacak araçları; evrensel, türsel özelliklere sahip olan, dil ve iletişim olarak belirler.

Özel bir önem atfettiği dil ve iletişim, saf gerçekliğin değil ama, doğa bilimlerindeki gerçekliğin, oluşma koşuludur. Bilim saf gerçeklik olarak anlaşıldığında, bilimciliğin yani bilimin kendisine duyduğu inancın tuzağına düşer. Bilgi; emek, iletişim ve uzlaşım süreçlerinin bir ürünüdür. Anlama üzerine kurduğu bu bilgi teorisi Habermas'ı hermeneutik tutuma yakınlaştırır. “Habermas'ın tarihsel hermeneutik bilimler adını verdiği bilimler, nesnelliklerinin temelini, pragmatik etkileşim ya da iletişim bağlamında bulurlar”⁵. Ancak Habermas “Gündelik hayatın yorumlayıcı faaliyetlerin bilimsel formu”⁶ olarak hermeneutiğe belli bir önem göstermesine rağmen, bu önem hermeneutiğin, ideolojiler konusunda yetersiz kalabileceği gerekçesi ile sınırlıdır. Ayrıca Habermas pozitivistme yaklaşan bir tutumla, doğa bilim yöntemlerin insan bilimlerinde kullanılmasına da karşı değildir. Bu anlayış içinde Habermas bütünlükçü bir kavrayışa izin veren, diyalektik teoriyi oluşturmaya çalışır. Teoriye göre, bilimsel olgular ve normatif yargılar, diyalektik bir ilişki içinde etkileşime geçebilirler.

Tarihsel akışın çok önemli, hızlı ve buhranlı olduğu bir döneminin nabzını tutan Okul, gerek bu akışın etkileri, gerekse kadrodaki değişikliklerle birlikte, konu ve yöntem açısından, farklı yönelimler geliştirmiştir. Akışla şekillenen ancak genel çerçevesi içinde aynı kalan, pek çok teorik düzey vardır. Aynı zamanda teoriye adını da veren bu teorik düzeylerden bazıları; Okul'un eleştirel teori olarak literatüre geçen pozitivism eleştirisi, bilimcilik tartışmaları, ideoloji nosyonunu kapsayan görüşleri; özellikle Weber bağlantısı içinde teknolojik rasyonellik, araçsallık ve yabancılaşmanın ele alındığı görüşleri, dönemle bağlantılı olarak Antisemitizm öğeleri olarak geçen faşizm tartışmaları; otoriter karakter analizleri ve Amerika'ya sürgün dönemi içinde anlam kazanan, şekillenen kitle iletişimi, kitle aldanımı ve aydınlanma çözümlerini kapsayan kültür endüstrisi nosyonu oldukça önemlidir.

⁵David West, Kıta Avrupası Felsefesine Giriş, çev. Ahmet Cevizci, İstanbul, Paradigma,1998, s. 106.

⁶J. Habermas, Knowledge And Human Interests, s.175'ten aktaran, David West, Kıta Avrupası Felsefesine Giriş, Çev. Ahmet Cevizci, İstanbul, Paradigma,1998, s. 106

I. BÖLÜM

1. AYDINLANMA

1.1. Varlık Resminin Yıkılışı

Tarihte, sistem dediğimiz bütünlüklere şekil veren düzen arayışı; evren ve toplum arasındaki ilişki içinde yakalanmaya çalışılmıştır. Benzerlikler üzerine kurulmuş bu ilişki de düzeni sağlayan ve ilişkiyi oluşturan, her iki tarafında sahip olduğu ortak akıl nosyonudur. Evrende gerçekliğe sahip olan her şeyin yapısındaki bu ortak akıl nosyonu, evreni ahenkli bir bütün haline getirir. Bütünü oluşturan tüm parçalar (nesnelere ve insanlar) bu evrensel rasyonellikten pay aldıkları için, ne kendi içlerinde ne de bütün içinde kaybolmazlar. Özneye ya da nesneye hapsedilmeden yaşayan akıl, bunların yapısını ve doğasını kurma görevini üstlenir. Egemenlik biçimindeki bir ilişki tarzından uzak olan bu durum; özne-nesne ve toplum-doğa arasındaki uyumu sağlar.

Kozmopolis (kozmos: evren, polis: toplum, şehir) olarak şekillenen bu düşünce yapısı rasgeleliği değil; amaçlı ve uyumlu bir düzenliliği işaret eder. Büyük felsefi sistemlerde çehresini kazanan bu görüş dinler, özellikle de Hıristiyanlık dini içerisinde karşılığını bulmuştur. Hıristiyanlık dini toplum ve doğa arasındaki bu kuşatıcı olan ahenk inancını, 16. Yüzyıla kadar sürdürebilmiştir. 16. Yüzyıl da ise kozmopolisin yıkımını hızlandıran, seküler hümanizmin ilk nüvelerini atan Michel de Montaigne, Desiderius Erasmus, François Rebelias ve William Shakespeare gibi Rönesans düşünürleridir. Özne ve nesne dikotomisinden dolayısıyla uyumundan kopan düşünürler çalışmalarında; evrensel, soyut, zaman üstü ve genel sorunlardan uzaklaşarak; tikel, somut ve zamana özgü olan sorunlara yer verdiler.

Özellikle tikel deneyim üzerinde şekillenen ilgi klasik kuşkuculuğa dayanıyordu. Doğa ve toplum arasında uyum arama girişimlerini Montaigne, alçakgönüllü bir tutumla, insanın haddini aşması olarak değerlendiriyordu. Montaigne, teoriyle mesafeyi korumak adına benimsemiş olduğu pratik yaklaşımında, kendinden yola çıkıyor ve yine kendine varıyordu. Tecrübeye dolayısıyla gözlem yöntemine verdiği önemle, Rönesans düşünürü olarak gösterebileceğimiz François Bacon ise kuşatıcı bir evren anlayışını yani düalistik

birliği metinlerinde hep barındırıyordu. Ancak yine de Bacon, yöntemsel olarak tüm dengelim ve tümevarımı uzlaştıramamış ve doğa toplum uyumunu, insanın doğa üzerindeki egemenliği yönünde bozmuştur.

Bu düşüncelere zemin hazırlayan koşullar, bütünsel bir bakışla incelendiğinde, klasik kozmopolis düşüncesinin yıkılış nedenleri daha açık şekilde kavranacaktır. Bu anlamda özellikle 16. Yüzyıl da kendini göstermeye başlayan coğrafi, bilimsel, teknik keşifler ve bu keşiflerin sonuçları, dünyayı yeniden bir bilinmeyene dönüştürdü. Evren görüşüne dahil edilmeyen yeni bir dünyanın keşfi ve rasyonel akıldan uzak olarak düşünölen insanların varlığı, yani gittikçe genişleyen bu dünya algısı, varsayılan, alışıldık genel teoriyi bozuyordu. Avrupalı keşiflerin antropolojik bulguları, farklılıklar üzerindeki merakı köröklüyor, bakış açısını soyut olandan somuta, genel olandan özgün olana çeviriyordu. Bu merakı artıran unsurlardan bir diğeri de, yazının artık kilisenin dışına çıkması ve sadece halk tarafından dinlenilebilir bir şey değil, evlerde okunabilir bir seviyeye gelmesiydi. Bu durum kilisenin kutsal üzerinde, varolan tekelinin yıkılışını hızlandırmıştır.

Dünya krizi; ekonomik, sosyal ve kültürel tüm veçheleriyle 16. Yüzyıl insanını kuşatmıştır. Bu kriz durumundan verimli kaynaklar bulan Rönesans hümanistleri, yazılarında kendilerinden yola çıkarak, bu karmaşayı bir zenginliğe dönüştürmeyi başarabilmişlerdir. Ancak Rönesans düşünürlerinin öznel sayılabilecek bu tutumu, gittikçe kendi içine dönmüş, kısmi bir bireyciliğe ve şüpheciliğe saplanıp kalmıştır. Aklın, özneye hapsedilmesiyle birlikte, nesneyle iletişimi sona ermiş ve akıl bir güç unsuruna dönüşmüştür. Bu yeni akıl kavramının esnek sınırları, pek çok düşünceye ılımlı bir yer vermiştir. Bu durum ise gerçekliği, üzerinde oynamalar ve değişmeler yapılacak bir alana dönüştürüyordu. Akıl ve dini, biçimselleştiren dolayısıyla zayıflatan, akıl ve din arasındaki bu yönü belirsiz uzlaşma, krizin tepe noktası olan 30 Yıl Savaşları'nı da beraberinde getiriyordu. Yaşanılan çöküş durumunu bir kıyamet alameti olarak gören ve kıyameti bekleyen John Donne şiirinde bozulan yeni dünya resmini şöyle tarif eder:

“Ve artık gördüğümüz baharlar ve yazlar

Ellisinden sonra doğuran kadınlara benziyorlar.

Her şeyi kuşkuya boğuyor yeni felsefe
 Ateş unsuru sönmüş gitmiş çoktan;
 Yitmiş güneş ve yeryüzü ve hiç kimsenin zekası
 Bilmesine yetmiyor onu nerde arayacağını.
 Ve açıkça söylüyor insanlar bu dünyanın tükendiğini,
 Gezegenler ve gökyüzünü didik didik ediyor
 Yeni şeyler bulmaya çalışıyorlar, görüyorlar,
 Bunun da atomlarına ayrışıp tükenip gittiğini.
 Her şey bölük- pörçük, ahenkten yoksun her şey;
 Her şey birer malzemeden ve birer bağıntıdan ibaret:
 Prens, teba, baba, oğul unutulmuş artık,
 Zira herkes kendisinin bir Anka gerektiğini
 Ve yeryüzünde türünün tek örneği olarak
 Yaşayıp gittiğini düşünmekte şimdi.”⁷

Bu şiir, dünyadaki diğer varlıklarla paylaştığı yerinden ve varlık değerinden koparılan kriz insanın sesiydi. “Bu genel güvensizlik, genel çöküşe mahkum olan dünyaya özgü olmaktan çok, iyileşmeyle sonuçlanan bir krizin başlangıcıydı.”⁸ Kuşkuculuktan beslenen ve kesinlik arayışlarını besleyen, 1615-1645 arasında süren din savaşları, kaynağını enkaz durumunun karmaşasından alıyordu. Toz, duman görüntüsüne bürünen 17. Yüzyılın ilk yarısı; karanlık olarak nitelendirilen ortaçağın görüntüsünü dahi bozuyordu.

Dünyanın yok oluşunu bekleyen halk ile bir bellek yitimine uğramak isteyen entelektüel arasında büyük benzerlikler vardı. Ancak çözümlerdeki ayrılıklar, onları ayıran noktaydı. Sıfır; bir bitiş noktası alarmı veya bir başlangıç noktası arayışı olabilir. Sıfırla şekillenen ve her şeyi hedef alan kesinlik arayışı 17. Yüzyıla rengini veren unsur olmuştur.

⁷ Stephan Toulmin, Kozmopolis:Modernite'nin Gizli Gündemi, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002, s. 93.

⁸ Karl Mannheim, İdeoloji ve Ütopya, çev. Mehmet Okyayuz, Ankara: Epos Yayınları,2002, s. 34.

1.2. Aydınlanmanın Ayak Sesleri

Felsefe evrensel karmaşayı, diyalektik bir bütünlüğe çevirir. Çatışan ve birbirini besleyen düşünceler, kaynağını dünyadan, sistematüğini ise felsefeden alır. Varlık bilimsel (ontolojik) olarak kurulmuş diyalektik evren, canlı cansız her şeyi kuşatır. Dinamik bir hareket kazanan varlıklar mücadele ile ileriye doğru bir yön kazanırlar. Olumsuzlayıcı düşünce, olumlu bir yön kazanır. Ancak bu olumlu ve ileri olan her zaman aynı anlama gelmez. Spinoza'nın ileri kavrayışında, evrensel bütünlük merdiveninden çıkılarak Tanrının kapısına ulaşılırken; Descartes'ın ileri kavrayışında ise Tanrının uzattığı merdiveninden çıkılarak insanın kapısına ulaşırız.

Nesnel ve ontolojik olarak kurulmuş dünyanın belirlediği diyalektik ilerleme amacı, teolojik bir içerik taşıırken, Descartes ile birlikte insan varlığını kuşatan tüm içerikleri de taşımaya başlamıştır. Varlık değerine göre kurulan nesnel hiyerarşisi bilinmeyen, yeni nesnel düzenlerin ortaya çıkışı ile birlikte dağılmış ve ontolojik bütünlük artık bir düzen ihtiva etmemeye başlamıştır. Kriz ortamında kesinliğin yeni adresi Descartes'ın belirlediği gibi, insanın bilebileceği tek şey olan ben kavramı idi. Ben bilginin imkânı ve bileceklerimizin garantisidir. Bilgiyi dolaysız olarak kavramamızı sağlayacak olan, bu çıkış yolu epistemolojiyi güçlendirdi. Eski dünyayı kuran ontolojik nesne görüşü yerini, yeni dünyayı kuran epistemolojik özne görüşüne bıraktı. Özne-nesne ikiliği üzerine yeniden kurulan epistemoloji, amaç kıldığı öznenin, araç kıldığı nesneye ulaşır. (Ancak daha sonraki aşamalarda, öznenin bu önemi de kaybolacaktır. Özne ve nesne, bilgi karşısında her ikisinin de araçsallaştıkları bir oluşum içine gireceklerdir.)

1.2.1. Özneye Vurgu

Açık, seçik, kesin bilgiye ulaşmayı sistematik bir kuşkuculuk yoluyla sağlayan, Descartes'ın nihai vardığı nokta öznedir. Yeniden oluşturma kapsamında, birbirinden ayrılan özne ve nesne, ruh ve beden birlikteliği, karşıtların eşit olmayan birliği olarak yeniden kurulmuştur. Karşılıklı etkileşim ilkesi; amaç olan özne ve araç olan nesne arasındaki eşitsiz ilişkiden dolayı egemenlik ilişkisine dönüşmüştür. Özneye verilen ağırlık nedeniyle dengesizleşen bu birlikteliğe, yeni rasyonel dünyayı kurma görevi verilmiştir. Kendinden yola çıkan özne, süreç içinde görüldü ki, kendi kendine hapsedilen özneydi. Bilgiyi dolayısıyla gücü ve kontrolü sağlayacak olan yetkin

özne, yetkin olmadığını varsaydığı nesneyle ilişkisini, çıkarıcı bir tutumla araçsallaştırır. Doğa ve toplum, soyut özne tarafından yeniden kurulur. Özneye verilen bu yetkin olma görevi; nesnenin kendi içindeki yetkinliğini ve bütünlüğünü öznenin ise evrensel birlik içindeki yerini öznenin kendisine unutturur. Dolayısıyla bu unutulmuşluk durumu, her iki tarafı da araçsallaştıran bir sürece doğru ilerler. “Ve gözlem, ölçme ve hesaplama noktası olarak öznenin rolü ne denli oluşturucu olursa olsun, bu özne bilimsel rolünü törel ya da estetik ya da politik birey olarak oynamaz.”⁹

Öznel algılayış kavramları içeriksiz, düşünceyi kavramsız, akıllı da akıldışı olanla mücadelesiz bırakır. Akıl, öznel bir yeti olan düşünme yetisini, akla karşıt olanla gerçekleştirdiği mücadelede verimli olarak kullanamaz. Modern birey her şeyin ölçüsü değil ama her şeyi ölçendir. Kendisini sabitleyip, gözünü dünyaya çevirir. Farklı olana yönelik tahammülsüzlük nedeniyle onu yok sayar. Tek boyutlu insanı dolayısıyla toplumu oluşturan bu süreç, karşıt olanı biçimselleştirir. Ancak onu yok etmez. Karşıt düşünce, olmak ve olmamak arasında salınır. “Aklın bugün ki bunalımının temelinde, düşüncenin belli bir noktadan sonra böyle bir nesneliliği hiç anlayamaması ya da bir sanrı olarak reddetmesi yatmaktadır. Bu süreç giderek bütün rasyonel kavramlara yayılmış, sonunda hiçbir gerçeklik kendi başına akla uygun olarak görülemez olmuştur; içerikleri boşalan bütün temel kavramlar biçimsel kabuklara dönüşmüştür. Akıl öznelleşirken, biçimselleşmektedir de.”¹⁰

Tikel özne, soyut ve genel olanı hedeflerken, sadece içi boş kavramlar üzerinden hareket etmek zorunda kalır. Ancak anlamsız kavramlar üzerinden, sadece hesaplamalar, sıralamalar ve sınıflamalar yapmak mümkündür. Nesnel gerçeklikleri boşaltılmış kavramlar, öznenin egemenliğinin başladığı yerdir. Kavramsal olmayan ise özneye çatışamayacak kadar dümdüz edilmiştir.

Özne, antik dünyada evreni gören ve algılayan bir gözdür. Ancak nesnel akılla ilişkisi olmadan, dünyayı uyumsal bir bütünlük olarak kuramayan ve şekillendiremeyen bir gözdür. Yani sözsüz (kavramsız) yapamayan bir gözdür. Önemli, ama önemini bütünlük içindeki görevlerinden alan bir organdır. Modern

⁹ Herbert Marcuse, Tek Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler, çev. Aziz Yardımlı, 3.B., İstanbul: İdea Yayınevi, 1997, S. 117.

¹⁰ Max Horkheimer, Akıl Tutulması, çev. Orhan Koçak, 5.B., İstanbul: Metis Yayınları, 2002, s. 58.

dönemde ise, göz tüm parçaları (Gittikçe genişleyen parçaların oluşturduğu nesnel akıl alanını) kuşatamayan bir eksikli bütündür. İnsan da bütünüyle bir gözdür, sadece görmesinin şekillendirdiği akılı sayesinde, ayakta durabilir. Modern dünyada görmenin bu merkezileşmesi, göreni de merkezileştirir. Kişinin sahip olduğu evren; gözünden, görebildiği alana kadar genişler. Görüş perspektifim olarak da nitelenen gözün garantilediği evren, insan sayısı kadardır. “Görme dünyaya sahip olmamı garantiler ve onu bir benim için evren yapar.”¹¹. Görme tam da aranılan kesinliğin garantisini verir. Kendi evrenlerimizdeki bu kesinlikler başka evrenlerle ilişkiyi ve başka insanlarla birlikte eylemde bulunmamı sağlar.

Görme, varlığın eylemsel oluşunu garantiler, fakat bu eylemin çerçevesi de çıkar birlikleri tarafından, sadece uyuma kanalize edilir. (Günümüzde direnme etkinliklerinin bile sistemle uyum içinde gerçekleşmesi beklenir. İmajlar evreninde direniş, propaganda özelliği taşır.) Etkin gibi görünen özne, görülenin kesinliğinden hareket ettiği için herkesle benzer evrenlere sahiptir. Bu benzer evren, eylem alanını daralttığı için özneyi edilgenleştirir. Benzer evrenlere sahip edilgen özne, aslında evrenselleşmez, sadece benzeşir.

Geçmişte gerçekliğin yapısındaki bir ilke olduğu nesnel akıl teorisinden uzaklaşan ve öznel olana sıkışan akıl, dış dünyaya yönelebilmek için gerçeklikle yeni bir zemin kurma ihtiyacı duyar. Akıl, gerçeklikle bağlantısını görme zemininde kurar. Akıl dış dünya ile ilişkisinde, gerçekliği elde etme uğruna araçsallaşmayı kabullenir. Zihnin eşgüdüm yetisine indirgenen akıl, böylelikle toplumsal ve bireysel etkililiğini edilgenliğe bırakır.

Anlamın yitirildiği bu yeni dünyada, kendinde amaç; araçla ilişkisi içinde belirlenir. Akıl böylelikle tüm oluşla bağlantısını koparıp, olgular düzeyine indirgenir. Olgudaki nedensel bağlantılara hesaplayan, sıralayan özne, gerçekliğin sadece araçla bağlantısı içinde gerçekliğini kabul eder. Gerçek, mantıksal olarak kurulandır. Salt gerçeklik, akıl sahibi bir gerçeklik yoktur. Böylelikle gerçeklik evrensel akılla tüm bağlantılarını koparır.

¹¹ Jacques Ellul, Sözü'n Düşüşü, çev. Hüsamettin Arslan, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1998, s. 27.

Tepkisel olarak oluşmuş kesinlik amacı, araçla olan bağlantısını sınırsız şekilde oluşturmuştur. Nesnel bir yapı üzerinden yükselen yeni akıl kavramı, henüz oluşum aşamasında, amaç ve anlam gibi unsurlarını kaybeder. Anlamını yitiren akıl; kararlarımızı, inançlarımızı ve ideallerimizi yönlendirme durumunu terk ederek; çıkar ilişkilerini yönetme veya çıkarlar tarafından yönetilme durumuna gelir.

1.2.2. Aklın Totaliterleşmesi ve İnsana Ait Olanın Yok Oluşu

Egemenlik üzerine kurulu bu yeni düalisttik evrende, tüm diyalektik ilişkiler birbirine indirgenmiştir. Bunlar özneye indirgenmiş nesne, doğa bilimlerine indirgenmiş sosyal bilimler, pratiğe indirgenmiş teori, parçaya indirgenmiş bütün, eyleme indirgenmiş düşünce, erkeğe indirgenmiş kadın, araca indirgenmiş akıl, kol emeğine indirgenmiş kafa emeği, göze indirgenmiş söz ve gerçekliğe indirgenmiş hakikat olarak sayılabilir. Değişen bu ilişki yapısının, topluma yansımaları dolaysız olmuştur. Homojen, üretken, görsel, görüntüsel, biçimsel, standart ve duygusuz bu yeni dünya resmi, Barok resmi ile şekillenmiş zihinlerin içine yerleşir ve bu resim, burada sınırsızca yayılır.

Öznenin düşüncenin içindekileri temizlemesi görevi çerçevesinde, düşünceden atılan anlam ve değer gibi sözde kirlilik içeren unsurlar, geri dönüşümü olmadan öznenin atılmıştır. Böylece işlevselleşen dil ve düşünce Horkheimer'in belirttiği gibi bir aygıt dönüşmüştür. "Üretim aygıtındaki gereçlerden biri herhangi biridir artık bu aygıt içindeki bir işleme denk düşmeyen her cümleyi anlamsız bulan sıradan insan gibi, çağdaş semantik, simgesel ve işlemsel cümlenin, yani saf anlamsız cümlenin bir anlamı olabileceğini düşünmektedir. Anlamın yerini, eşyanın ve olayların dünyasındaki işlev ya da yetki almıştır."¹² Dil bir tür propaganda unsuruna dönüşmüştür. Dil, düşüncenin eyleme dönüşebileceği yerdir. Eylem gerçekleşmeden ne dilin ne de düşüncenin kendi içinde bir anlamı yoktur. Ancak gözlenebilen olarak, eylem özneyi var eder. Pragmatist tutumlarla birlikte eylem üzerindeki bu önem, düşüncüyü de etki tepki ilişkisi ile belirlenir hale getirir. Düşünce sonradan eylem tarafından kazandığı nedensel ve işlevsel özellikleriyle birlikte, eyleme benzemiştir.

¹² Horkheimer, a.g.e., s. 68.

Düşüncenin biçimselleşmesi eylemin de alanını daraltmıştır. Düşünce ve eylem gibi, iki temel niteliğini araçsallaştıran aklın kendisi de araçsallaşmaktan kurtulamamıştır. Etkisiz özne, çabuk karar verme üzerine kurulu düzeni, uzun uzun düşünüp karar alma yönünde değiştiremez. Çünkü karar seçenekleri zaten hazırdır ve seçenekler birbirine benzer olduğundan, öznenin verdiği kararlar özneyi yine benzer yönlere götürecektir. Öznenin kararları sadece şimdiyi belirler; özne, uzun vadeli kararlar alamaz. Yapabileceği en iyi şey, uygun zamanda, uygun amacı en uygun şekilde yapabilmektir. Biçimsel akıl, özneye sadece sınırlı bir pragmatist görev verebilir.

En dayanıklı 'insani olan' yani sanat ve kültür de baskıya direnememiştir. Işığını aklın doğası ve ahenksel bütünlükten alan sanat, bu kaynağını yitirdikten sonra evrensel doğruyu, özneyi ve nesneyi aydınlatamamıştır. Sanat, şimdiye özgülüğü nedeni ile, tarihsel özgünlüğünü kaybeder. Sanat işlevselleştiği ölçüde, doğruluktaki payını ve tarihsel oluşuma olan katkısını kaybeder. O, şimdinin ürünü haline gelmiştir. İnsanlığı değil sadece bugünün insanını taşır. Yükü gittikçe daha çok hafifler.

Akla sahip olan insandır, ama insani olanı akıl kavrayamaz. İnançlar ve istekler tarafından belirlenen bilinçaltı, süper ego tarafından yeniden ve yeniden aşağıya doğru bastırılır. Ancak Nesnel doğruluk kalıntıları olarak modern insanı sürekli etkileyen dinsel ve mitolojik öğeler, biçimselleşmeye tabi tutulabildikleri oranda egoya taşınmaya hak kazanırlar. Dinsel ve mitolojik öğeler burada artık kaybettikleri nesnel içeriklerinden dolayı varolmak ve yok olmak arasında salınırlar. Bunlar, biçimsel aklın saldırısından korunmak pahasına, nesnel içeriklerinden kurtulup, pragmatist amaçlara hizmet etmek için, yeni biçimsel kılıflarına bürünürler. Anlamını yitiren din, gittikçe kendi içine dönen bir süreç içine girer. Güvenli (korunaklı), huzurlu ama anlamsız yerinde din, mutsuzdur. Bu değişimden sonra din, akıldışı değil ama herhangi bir doğruluk değeri içermeyen, bir tür kültür unsuru haline gelir.

Akıl sahibi insan, insani olanı akıl dışı olarak dışsallaştırmıştır. Pragmatist bir tutumla nedene ve işlevsel olana indirgenen anlam, insani olandan kopmuş, olgular arasındaki tutarlılık ölçütü olmuştur. Normlar ve gelenekler kökenlerini dolayısıyla

rasyonel bütünlükten aldıkları anlamlarını yitirmişlerdir. Epistemolojik ve mekanik bir bakışla bunların varlıksal değeri, olgulara dönüşebildikleri takdirde, dikkate alınmıştır.

Kökenlerini kaybeden büyük kavramlar; artık harekete geçiremeyen ve savunulamayacak bir düşüncenin parçasıdır. Olgusal olmak zorunda oluşları, onları ölçütsüz bırakır. Yani hem tek tek olgulara indirgenişleri, kavramsal bütünlüklerini zedeler, hem de bu parçalanışları, onları diğer olgularla karşılaştırılmayacak kadar ölçütsüz bırakır. Örneğin adalet kavramı tikel olgusalıklar tarafından engellendiğinden artık gücünü akıldan alamaz. Kavramlar gerçekliğe bağlanamadıklarından, kendi içinde amaçlı bir düzenlilik içermezler. Kavramlar deneysel ölçülebilirlikleri çevresinde, gittikçe yalınlaşır ve yalnızlaşırlar. Hiçbir olgu ile karşılaştırılmaz dolayısıyla değerlendirilemezler. Kavramlarda, ideal, evrensel insan hedefine, nesnel doğruya ve insani iyiye ulaşmamızı sağlayacak, bir değer kavrayışı kalmamıştır. Değer anlamsızlaşmıştır. Kavramları iyiye, güzele sevk eden her şeyde bir o kadar anlamsızlaşmıştır.

Kavramlar; ideal bütünlükler, yaşam ilkelerini belirleyecek hedefler ya da uğruna feda edilebilecek bir yaşamın, nedenleri değildirler. Onlar, sadece bilgiyi kolaylaştıran ve sıralama, listeleme faaliyetleri sonucu oluşan, ortak özellik bütünüdürler. Uzlaşma pahasına, kavramlar arasındaki doğru temeli kaybedilir. Ve kavramlar doğruluk iddiasında bulunmadan olgusal olan ve olmayan arasında salınırlar. Uzlaşmacı öznel akıl; uzlaşabilen kavramlarla, biçimsel evrenini oluşturur. “ Belirli bir hayat tarzının, bir dinin bir felsefenin ötekenden daha iyi daha yüksek daha doğru olduğunu söylemek anlamsızdır. Amaçlar artık aklın ışığında değerlendirilmediği için ne kadar zalim ve despotça olursa olsun bir ekonomik yada siyasal sistemin bir diğerinden daha akli dışı olduğunu söylemekte mümkün değildir. Biçimselleşmiş akla göre despotizm, zulüm ve baskı kendi başlarına kötü değildir; eğer kurucularının kazançlı çıkma olasılığı varsa, hiçbir rasyonel merci diktatörlüğe karşı bir yargıda bulunamaz.”¹³

Aydınlanmanın bütünsel bakışı dahi parçaya vurgu amacını taşır. Kendi bağımsız bütünü değil de parçaların toplamı olan bütünü kasteder. Parçalar ele

¹³ Horkheimer, a.g.e., s. 75.

alınırken ise bütünü oluşturan parçalar arasındaki özgün oluşum ve ilişki reddedilir. Bütün ancak çoğunluk kavramı ile temsil edilir. Bütün yalnızca bir sonuçtur. Parçalar, bütünden nasibini alan parçalar değildir; tamamı ile bütünden bağımsız olarak çoğunluğu oluşturan nedenlerdir. Evrensel akıldan nüvelerini almış rasyonel akıllar nosyonu ile tek tek akılların toplamından oluşan çoğunluk akli nosyonu, birbirinden bütünüyle ayırır. Ancak parçalara bu vurgu onların önemini oluşturmaz, aksine onları sayısal verilere dönüştürerek sonuç için, toplam için bir nedene ve bir araca dönüştürür. Nesnel akıl parçaları önemser; çünkü bu parçalar rasyonel akıldan nüveler taşır. Araçsal akılda ise parçalar kısmen önemsenir. Ancak bu önemsemenin nedeni de nesnel akıldan farklı olarak, parçaların sayısal veri olarak çoğunluğu (bütünü değil) oluşturabileceği düşüncesinden kaynaklanır.

Araçsal akıl, parçaların toplamı olan çoğunluğa bütün adını verir. Bütün, aydınlanmanın büyüsidür. Bu büyü sayesinde nitelik ve nicelik, öz ve görüngü arasındaki fark ortadan kalkar. Bu büyü Adorno'nun deyişi ile özdeş olmayı, özdeş kılar. Bütün içinde; niteliksel farklılıklar, niceliksel toplamlar tarafından yok edilir. Gök kuşağı bir bütündür. Bu bütünlük niteliksel olarak farklı binlerce rengi, niceliksel bir ifadeye dönüştürerek, yedi renge indirir. Araçsal akıl içersinde bütün, indirgenmiş bütüne dönüşür. Tüm renkler bağımsızlığını kaybederek, yedi renk içinde ancak dikkate alınırlar. Bütün ile ancak indirgenmiş halleri ile iletişim kurabilirler. Renkler hem onları bağımlı olarak var eden, hem de onları kendileri olmanın dışına çıkaran yani yok eden bir bütüne hapsolurlar. Bütünle ilişki kurmadıklarında yokturlar, bütünle ilişki kurduklarında ise kendileri değildirler. Bütün her şeyi yutan ve dönüştüren bir makinedir. Yutulan her şeyin nitelikleri değil, sayıları vardır. Dolayısıyla dönüştürülen her şeyde, bir niceliksel üründür. Sayılara dökülemeyen hiçbir şey, bir ölçüm ve karşılaştırmaya tabi tutulamaz. Bu anlamda Horkheimer'in belirttiği gibi bir ev hanımı ile bir sanatçı arasında karşılaştırma yapmak mümkün değildir. Sayılara indirgenen her şey gittikçe birbirine yaklaşıyor ve özdeşleşirken, sayısal olmayanlar birbirinden oldukça uzaklaştırılmıştır.

Araçsal anlamda bir sanat yapıtı ile ev işi arasında bir değer farkı yoktur. Her ikisi de yararlıdır. Ancak söz her ikisinin de değişim değerinden açıldığında, sanat yapıtı daha değerli olacaktır. Değerler toprağından koptuktan sonra, rüzgârla salınmaktadırlar. Kötü ve iyi arasında nesnel aklın yarattığı derin boşluğu, araçsal

akıl, çıkar ve yarar düşünceleri ile doldurmakta ve bu iki kavramı sürekli birbirine dönüşebilecek şekilde yakınlaştırmaktadır. Araçsal anlamları vurgulandığı takdirde, dolandırıcılık bile insanların iyiliği için yapılabilir hale gelir.

Horkheimer'e göre gelenekler de kendilerini araçsal akla tabi etmekte ve iktidar gruplarınca kullanılmaktadır. Geçmişin bir kalıntısı olarak gelenek, bazen de tüm karşıtlığı ile geleneksel olmayı güçlendirmektedir. Dolayısıyla uyumu güçlendirmektedir. (Geleneksel olan ve geleneksel olmayan, birbirlerinin zaman ve zeminlerini kullanarak, birbirlerinden kendilerini sunabilecek desteği alırlar. Dolandırıcılık doğru değildir, ama herhangi bir yerde, herhangi bir kabilede dolandırıcılık kötü bir şey olmayabilir hatta uygulanması gereken ritüelin bir parçası olabilir.) Küreselleşmenin hızı, yerelleşme hareketlerini de ortaya çıkarmıştır. Küreselleşme ve yerelleşme hareketleri birbiriyle rekabet eden; ama aynı zamanda birbirlerini güçlendiren bir durum içine girmişlerdir. Bu uyumu pekiştiren süreç, direnç mekanizmalarına izin vermeyecek kadar yaygındırlar.

İkinci olarak aklın nesnel temellinden kopuşu, gelenekleri de yüzer gezer hale getirmiştir. Madeninden çıkarılan gelenekler, iktidar fabrikaları tarafından işlenerek, araçsal geleneklere dönüştürülmüşlerdir. Bunların da işlevi aklın işlevine benzer olarak, onay sağlamaktır. Ancak akıldan farklı olarak, gelenekler sadece uyarı düzeyinde kalırlar. Gelenek önemli değildir, ama geleneksel onay önemlidir. İktidarın elindeki geleneksel onay kozu yapacaklarımızı belirleyene kadar, geleneğin kendi başına yaptıklarımız üzerinde bir önemi yoktur.

1.2.3. Aydınlanma'nın Arka Bahçesi

Mitolojiyi ve dini anlamsızlaştıran kavramsal boşluklar, (kavramsal içerisizlik) modern insanın bilinç altı tarafından doldurulur. Anlamsız din savunulamaz ölçüde biçimseldir; ancak yaşanması ve davranışlarımızı etkilemesi önlenemez. Horkheimer bu etkileri, sadece psikolojik unsurlarda değil, toplumsal unsurlarda da bulur.

Öznel aklın, mitolojik, dinsel ve rasyonalist temellerden oluşan, nesnel ontolojik binanın enkazı üzerine kurulduğunu ifade eden Horkheimer, bu nesnel temelin mimariden sanata, günlük davranış ritüellerimizden çocuk oyunlarına kadar, her şeye kısmi olarak nüfuz ettiğini söylemektedir. Yetişkin dolayısıyla bağımsız bir

bireye dönüşen bizler yani aydınlanma döneminin insanları, zevklerimizi çocukluğumuzdan alırız. “Zevklerimiz çocukluğumuzdan oluşur sonradan öğrendiklerimiz bizi daha az etkiler.”¹⁴

Bu bastırılmış mistik öğeler bilince tüm açıklığı ile çıkabileceği gibi bilinç altından, bilinci örtük olarak da etkileyebilir. Örtüklüğü anlamında, geldiği mitsel kökeni bozarak, bilince tam yansıtamaz. Sapkın dini yönelimler ve faşist eğilimlerin arkasında bu örtük eğilimler bulunur. “Yahudilere yöneltilen suçlamalar, yasaklanmış büyüdür, kanlı ritüeldir.”¹⁵ Horkheimer; Aydınlanmanın hasta bireyinin, nesne ile iletişimsizlikten dolayı dışsal olanı içine, içsel olanı da dışına yansıtamadığını, böyle bir yansısız sürecin bireyi farklı ilişkilere açık tuttuğunu ifade eder. Nesneyi ve kendini tam yansıtırma amacını, sürece egemen olmak için feda eden özne, egemenlik amacı karşısında kendisi de bir araca dönüşmekten kurtulamaz. Hastalıklı bir bünye gibi örtük bilinçaltı etkileri de dahil olmak üzere, tüm etkilere açık olur. “Hasta birey de büyüklük ve zulüm hezeyanı içinde diğer bireylerin karşısına çıkar. Özne her iki durumda da merkezde yer alır, dünya ise onun hezeyanı için sırf bir fırsattır; bu dünya kendi üzerinde yansıtılanların aciz ya da her şeye gücü yeten simgesi haline gelir.”¹⁶ Mefistofeles Faust'a şöyle seslenir “Bütün girdap yukarı yöneldi, ittiğini sanıp kendin itiliyorsun.”¹⁷ Egemenlik, egemen olanı da geçici kılıp, yutmuştur.

1.2.4. Bilincin Yabancılaşması

Bilinç ve gerçeklik gibi karşıt olan tarafları, tekrar ilişkiler ağı içinde örebilmek için bu ağın merkezine, onları dolayımlayacak olan duyum aracı konulur. Duyum aracı, burada araçsal akıldan aldığı görevleri yerine getirir. Algılanan gerçekliği, ideolojileşen duyum, bilince olduğu gibi yansıtamaz. Gerçekliğin sadece duyum tarafından seçilen özellikleri, bilince yansır. Bilince yansımada seçilen gerçekliğe ait özellikler saf bilince, şekil üzerinde de yapılan değişikliklerle yansır. Bilinç ve gerçeklik arasındaki bu tam (doğru) yansımatsız ilişki tarafların her ikisini de değiştiren bir süreç halini alır. Gerçekliği, araçsal özellikleri ile kavrayan bilincin

¹⁴ Horkheimer, a.g.e., s. 79.

¹⁵ Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno, Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar II, çev. Oğuz Özgül, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1996, s. 89.

¹⁶ Horkheimer Ve Adorno, a.g.e.,s. 89.

¹⁷ Goethe Faust, (çev. Nihat Ünler, 8.B., Ankara: Öteki Yayınevi, 2000, s. 174.)

kendisi de bir araç halini alır. Bilinç, gerçekliği dışsal bir ögeye dönüştürdüğünde ve kendinden uzaklaştırdığında artık bilincin kendisi de içi boş bir ilişki ögesine dönüşür.

Bütünsel bir yapıyı oluşturan öğeler arasındaki ilişkide, parçanın birinin algılanışındaki değişim, hem etkileşim içinde olduğu diğer parçayı değiştirecek hem de bütünü değiştirecektir. Özne ve nesne arasındaki dolaysız ilişkinin, dolaylı bir ilişkiye dönüşmesi ve nesnenin özne tarafından araçsal algılanışı özneyi de nesneyi de araçsallaştırmıştır. Bütünsel anlamda ilişkiler ağına egemenlik ilişkisine dönüştürmüştür. “Bir bakıma her iktidar ilişkisinde iktidarın öznesi, nesnesinin kaderini paylaşmak durumundadır.”¹⁸ İdeoloji bilinç ve gerçeklik arasına girdiğinde, bu etkileşimin tüm ürünlerini de ideolojileştirir. Etkileşimin taraflarının değişimi elbette tarafların etkileşiminin ürünlerine de etki eder. İdeolojik bir görüntüye bürünmüş sanat, din ve kültür gibi insani ürünler, evrensel olana hizmet etmeleri nedeni ile kendi içinde bir amaç olmaktan, çoğunluk olana hizmet eden bir araca dönüşmüşlerdir. Din, varlığına modern dünyada da devam etmektedir. Çünkü din, biçimsel ve araçsal ütopyaları ile bilinçleri uyutarak, bireylerin modern hayata uyumunu güçlendirmek gibi bir görev üstlenir. Araçsal akıl bu anlamda bütünsel olarak ele aldığı insanın, bilinç altına da yönelmekten kendini alamaz.

Özne ve nesnenin tarih içindeki Descartes ile devam eden serüveninde dünya derin sınırlarla ikiye bölünmüştür. Bu bölünmüş evren, farklı açılımlara ulaşmış ve özne-nesne arasındaki ilişki çeşitli görüntülere bürünmüştür. Özneye vurguyla kurulan nesnesiz olan nesnel süreç, kendi kurucu ögesini de yani özneyi de yok ederek, kapitalizme yönelmiştir.

Önce nesneyi, sonrada özneyi yitiren süreç için bu durum kötü bir son değildir. Aksine bu durum özne ile nesnenin birbirinden, önce aralarında kurulan tahakküm ilişkileri ile ayrılmasını; sonrada işleyişin tersine dönerek tahakküm eden nesnenin ve tahakküm edilen öznenin de araçsallaştığı, tahakkümün ise amaçsallaştığı sürecin doğal sonucudur. Yıkım, araçsallaşan aklın doğal sonucudur, Kendini var etmek için yıkan özne, kurulan yeni nesneyi tanıyamaz ve kendine

¹⁸ Besim F. Dellaloğlu, Frankfurt Okulunda Sanat ve Toplum, 2.B.,İstanbul: Bağlam Yayınları, 2001, s. 34.

katarak, var edemez. Öznenin faaliyeti sadece yıkmakla kalır. Özneye bahşedilen yıkma görevi, öznenin araçsallaşan ve anlamsızlaşan yeni statüsünü belirler. Özne bu görevi, doğa ve toplum üzerinde egemen olmak adına kabul eder; ancak egemenlik çarkı içinde kendisinin de dönmesi pahasına kabul etmiş olur.

Egemenlik ilişkisi diğer tüm ilişkileri birbirine indirgeyerek, nesneyi özneye, toplumu doğaya tabi kılarak ve nihayetinde her ikisini de kendisine tabii kılarak, yoluna devam eder. Özellikle 19. Yüzyıldan sonra Hegel'den Batı Marksizm'ine uzanan çizgide özne ve nesne ilişkisine yönelik farklı bakışlar yakalamak mümkündür. Hegel'deki diyalektik ilişki yapısının, özne ile nesneyi tekrar çatışan bir birliğin, tarafları haline getirdiğini görüyoruz. Özdeşlik ilkesi temelinde kurulan düşüncenin önceliği veya sonralığı Marx ve Hegel'i (dolayısıyla Marksizm ve idealizm) ayıran noktadır. Marx'a göre, özneyi ve nesneyi somut bir zeminde özdeşlik ilişkisi ile karşı karşıya getirmek verimlidir. Ancak somut zemin üzerindeki soyut şekilleniş, gerçekliği baş aşağı etmiştir. Marx'a göre, Somut zemin üzerindeki insan bilinci, toplumsal gerçeklik tarafından belirlenir. Yani toplumsal gerçeklik olarak varlık, somut insan bilinci olarak bilinci önceler.

Özne ve nesneyi bir araya getiren ilişki ağı, üretim süreci içinde bozulur. Karşılıklı yansıma ilişkisi, etkin ve edilgen ögenin etkileşimi ilişkisine dönüşür. Etkin olan, yaratan ve kuran özne, üretim sürecinin her aşamasında, gittikçe kendinden uzaklaşan üretilen, yaratılan ve edilgen durumdaki nesneyi, kendisine yabancı olan olarak karşısında bulur. Öznenin kendi ürettiği yabancılaşmış nesne, rasyonel sistem içine eklenerek özneyi de dönüştürmeye çalışır. Öznenin bilincine hükmeden kendi ürettiği nesne, aynı zamanda Marx'ın Alman İdeolojisi kitabında belirttiği üzere bize şunu kanıtlar; sistem döngüseldir ve tersine çevirerek ilerler. İnsani ürün üzerindeki bu etki, bilinci de etkiler. Bilinç, toplumsal gerçeklik tarafından belirleniyorsa özne, hem kendi ürettiği yabancılaşan nesnenin egemenliği altında kalır; hem de nesne için hazırlanan süreç karşılıklı etki içindeki özneyi de yutar. Öznenin kendi kendisine yabancılaşmasına neden olur. Bu Marx'ın nesne ile özneyi birbirine bağlayan özdeşlik ilkesi ve Alman idealist felsefesinin bilinci her şeyden bağımsız tutan kendinde şey görüşüne de bir karşı duruştur. Bir anlamda Marx akli da sorgulama alanı içine alarak, akli somut olarak ve tüm somut bağlantıları içinde ele alır.

“İnsanlar kendi anlayışlarının fikirlerinin üreticisidir-kendi üretim güçlerinin ve bu güçlere karşılık gelen ilişkinin en yüksek biçimlerine kadar belirli bir gelişme düzeyi ile koşullanmış olan gerçek etkin insanlar. Bilinç hiçbir zaman bilinçli varoluştan başka bir şey olamaz ve insanın varoluşu onun fiili yaşam sürecidir. Eğer her ideolojide insan ve onun içinde bulunduğu koşullar camera obscura’da olduğu gibi tepetaklak görünüyorsa tıpkı nesnelerin retinada ters çevrilmesinin insanın fiziki yaşam sürecinden kaynaklanması gibi, bu fenomende insanın tarihsel yaşam süresinden kaynaklanmaktadır.

Gökten yere inen Alman felsefesinin tam tersine biz burada yerden göğe yükseliyoruz. Yani biz elle tutulur canlı insana ulaşmak için ne insanın söylediği, düşündüğü, tasarladığı şeylerden, ne de anlatılan, düşünülen, tasavvur edilen, tasarlanan insandan yola çıkıyoruz. Biz gerçek etkin insandan hareket ediyoruz ve onun gerçek yaşam sürecini temel alıp, bu yaşam sürecini ideolojik yansıma ve yankılarının gelişimini bu temele dayanarak gözler önüne seriyoruz... Yaşam bilinç tarafından değil, bilinç yaşam tarafından belirlenir.”¹⁹

Marx somut zemine oturttuğu özne ve nesnenin özdeşlikle bağlantılı ilişkisini; Descartes'tan itibaren başlayan özne ve nesneyi birbirinden çok ayrı tutma durumunu ve özneye verilen üstün konumu (idealistlerce fikre verilen üstün konuma) değiştirir, yeni bir bakış sağlar. Hegelcilere dayandırılarak varsayılan Camera Obscura benzetmesi yani varoluşun düşünceden geldiğine dair ters görüntü, varoluşun düşünceyi öncelediği yönündeki Marx'ın görüşü ile daha somut bir hal alır.

Marx'ın deyişi ile baş aşağı duran teori, nihayet ayakları üzerinde durmayı başarır. Bu aslında somut bir bütünlük olarak ayakları yere basan proletaryadır. Maddi gerçekliğin taşıyıcısı olarak proletarya, Hegel'in varsaydığı bütünsel gerçekliğin olumsuzlanması idi. Yaşadığı tüm sınırlılıklar proletaryanın bir özne olarak, olgusal olanın (usun) özgürlüğüne erişememesine neden olmaktadır. Marx; eğer emek süreci proletaryanın özünü ortaya koymak yerine, proletaryayı emeğe

¹⁹ Marx ve Engel, The German İdeoloji, s. 47'den Terry Eagleton, İdeoloji, çev. Muttalip Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996, s. 110. (alıntıyı Eagleton, Marx ve Engels'in kitabından aktarmaktadır.)

bağımlı kılıp onu insani anlamda yok ediyorsa, bunun bütünü ile sistem içinde anlaşılması gereken bir sorun olduğu gerçeğine dikkat çeker.

1.3. Uzlaşma Zemini Olarak Proletarya

Bütünün bir ögesi olarak proletaryayı yok eden emek süreci, toplumun ortak bir sorunudur. Ve çözümün taşıyıcısı olarak proletarya da bütün adına hareket edecektir. Bütünü olumsuzlayarak aşacaktır. Böylece toplumu ileriye doğru devindirecektir. Marx 1844 El Yazmaları adlı kitabında diyalektik bütünlüğün somut olarak proletaryada şekillendiğini yazmıştır. “İşçi hareketi, felsefenin bilinç ve varlığı barıştırma vaadini yerine getirecek olan tarihsel etmendir. Proletarya üretme gücü ile toplumun öznesidir; ürettikleri ve hedef olduğu sömürü ile de nesnesidir.”²⁰

Lukacs’a göre proletaryanın içerisinde bulunduğu durum, onda bir tür direnç mekanizmasının yaratılmasına yardımcı olur. Bir tarafta montaj hattının bir parçası olarak atomize olmuş, yabancılaşmış özne, diğer tarafta öznedan koptuktan sonra, dışsallaşan ve dışsal bir nesne olarak özne ile etkileşimi içinde özneyi de araçsallaştıran bir nesne bulunur. Bu mekanizmanın, kendisini tekrar ürettiği etkileşimin en yoğun noktasında bulunan proletarya, gerçekliği çarpıtan ideolojinin farkına varabilir. Ve bu gerçekliği tüm toplumun ortak çıkarı adına, teori ve pratiği birleştirerek, değiştirebilir. Marx Alman ideolojisi adlı kitabında proletaryayı, gerçekliği çarpıtan ideolojiyi fark edebilecek tek sınıf olarak görürken, Kapital adlı eserinde ise bir üst seviyeye çıkararak, proletaryaya eylemsel bilinç yükler ve ideolojiyi fark eden tek sınıf olarak, gerçekliği değiştirme görevini verir.

Marx’a felsefi bir yönden yani Hegelci bir damardan yaklaşan Lukacs, dönem içinde Frankfurt Okulu’na en yakın düşünürdür. Düşünce ve varoluş arasındaki, temel farklılıklara rağmen diyalektik vurgu, Hegel, Marx, Lukacs ve Frankfurt Okulu’yla devam eden bir gelişim çizgisi takip eder. Lukacs II. Enternasyonalin ekonomi politiğe ve bilimciliğe indirgediği Marksizm’e karşı, genç Marx’a yönelir. Lukacs bilinci gerçeklikten, gerçekliği de bilinçten koparan II. Enternasyonale karşı, etkileşimi vurgulayan, bütünsel bir bakış açısı geliştirir. Bu karşıtlık; Marksizm’i bir bilim olarak görüp, bir din olarak tapınan ve toplumsal gerçekliğin (görüntüsel

²⁰ Orhan Koçak, Akıl Tutulması’na Önsöz, 5.B., İstanbul: Metis Yayınları, 2002, s. 20.

gerçekliğin) dışına çıkamayan Marksizm ile gerçekliği oluşan bir şey olarak görüp, düşünce ve varoluş arasındaki birliğe dayanarak gerçekliği oluşturan Marksizm arasındaki karşıtlıktır. “Düşünce ve varoluş” diyor Lukacs “birbirine tekabül etme veya birbirini yansıtma birbirlerine koşutluk veya uygunluk gösterme anlamında özdeş değildirler. Özdeşlikleri bir ve aynı gerçek tarihsel ve diyalektik sürecin vecheleri olmalarındandır.”²¹

Proletarya, diğer tüm sınıflara tezat olarak çıkarılsızdır. Sistemden beklentisi olmadığından, sisteme içerden ve dışardan olmak üzere, bütün olarak bakabilme avantajına sahiptir. Lukacs’a göre, Proletarya bu avantajı bütün adına yani burjuva sınıfı adına da kullanacaktır. Bütünsel bakış, proletaryanın kendi kısmı ideolojisinden (sınıf ideolojisinden) kurtulması için gereklidir. Ama zaten bütünsel bakmayı gerektiren şartlar, proletaryanın kendi içinde mevcuttur. Dolayısıyla proletarya, kapitalizmin sınıflara dayattığı bir özellik olan kısmi davranış ve bakıştan, kurtulma imkânına diyalektik konumu açısından sahiptir. Lukacs’a göre hakikate ulaşmak ancak bütünden geçeceğinden, proletarya, burjuvayı da kapsamalıydı. Proletarya, burjuvanın tek tek bireysel bilincini değiştirerek değil; nesnel süreçten kaynaklanan tüm sınıflar üzerindeki engelleri ortadan kaldırarak toplumsal dönüşümü sağlamalıdır.

Özne ve nesne üzerinde işleyen diyalektik süreç, proletarya da somutlaşır. Proletarya bilme yetisiyle, olgu ve değer arasındaki benzerlikleri, örgütsel yapı ile teori ve pratiğin uyumunu, somut varoluşuyla varoluş ve düşünce arasındaki ilişkiselliği yeniden keşfeder. Lukacs bu tutumunu, ortodoks Marksist düşünürlerden farklı olarak, doğa ve toplumun dış sınırında tutar. Doğa ve toplum özdeş değildir. Bu tarz evrensel diyalektik, sorunsal bir yapıya neden olur. Doğa ve toplum arasında yapılabilecek bir indirgeme süreci her iki tarafı da yok ederek, araçsallaştırır. Özneyi nesneden, olguyu değerden ve varoluşu düşünceden koparır.

²¹ aktaran, Eagleton, a.g.e., s.139.

1.4. Özne ve Nesnenin Özerk Konumları

Özdeşlik ilkesi temelinde Hegel'in tını, Marx'ın proletaryası ve Lukacs'ın (benzer olarak) kolektif öznesi ayrı kutupları birbiri içinde eriterek, bütün ama tek boyutlu bir görüş ileri sürmüşlerdir. Özne ve nesne kutbunun bağımlılıklarını ve etkileşim ilişkilerini, birbirlerinin özdeşi olarak görmek için yeterli bulmuşlardır. Oysa bağımlılık ve etkileşim ilişkisi Frankfurt Okulu'na göre, her iki kutbun birbirinden karşılıklı bağımsızlığını gerektirir. Aynı bütünü parçaları olan özne ve nesne, birbirine indirgenemeyecek ölçüde eşit ve ötekidirler. Frankfurt Okulu'na göre, bu ilişkide zenginliği ve tarafsızlığı korumak için yapılması gereken, aralarında karşıtlığı ve çatışmayı vurgulayarak tarafların bağımsızlığını pekiştirmektir. Savaşa vurgu, farklılık temelinde barışı güçlendirir. Özdeş olana vurgu ise indirgeme temelinde barışı (uyumu) güçlendirir.

Adorno'ya göre yapılmaya çalışılan, tüm öteki olanı (zenginliği ve farklılığı) mübadele değerine indirgeyip, onun somut farklılığını göz ardı etmek ve sadece soyut eşdeğerlilikleri içersinde dikkate alınarak, nesnel süreç içersine sokmaktır. Soyutlanan şey ise kıyaslanamaz olduğundan, öteki tüm oluşunu yitirerek Ben'e hapsolür. Horkheimer'in belirttiği üzere, bir evhanımı ile bir sanatçı arasında kıyaslama mümkün olmadığından, aralarında değersel bir fark da yoktur. Ayrıca Adorno'ya göre özdeşlik ilkesinin bir diğer engeli ise zihnimizi şemalara ve haritalara indirgemesidir. Bu ise olanı bize olduğu gibi göstererek "olan olduğundan fazla bir şeydir"²² ilkesini zedeler.

Tarihin ve kapitalizmin süreç içinde özne ve nesne arasındaki dengeyi bozarak, özneyi ön plana çıkartma ve nesneyi gözden çıkarma işlemi, Özdeşlik ilkesi nesneye ağırlık vererek bozar. Ama nihayetinde bu ilkeyle özne, nesne temelinde özdeşleşir, dolayısıyla taraflar yeniden birbirine indirgenirler. Marx'ın 1844 Elyazmaları'nda yer alan ifadeye gönderme yaparak, şu söylenebilir: düşünce ve varlık aynıdır ama birlikleri ayrılıkları temelindedir. Yani birlikleri, yansıma teorisinde varsayıldığı gibi benzerlikleri temelinde değildir. Düşüncenin varlıkla birliği benzerliği değil, etkileşimi ölçüsündedir. Düşünce sadece maddi temelleriyle anlaşılacağı gibi varlık da maddi temellerle anlaşılabilir.

²² Eagleton, a.g.e., s.180.

Düşünce eyleme dönüşme imkânını, mutlaka içinde barındırır. Nesne kavramla uygunluk imkânını ise sadece bir olasılık olarak taşır. Bu ne düşüncenin kendi başına eylem olduğunu ne de nesnenin doğruluk içerdiğini gösterir. Birinde (materyalizm) tüm indirgemeciliği ile maddi temel üzerinde durulurken, diğerinde (idealizm) tüm varlık kavramlarla anlaşılır. İkisinde de yaygın olan tek boyutlu evren anlayışı, oldukça belirgindir. Bu tek boyutluluğu aşmanın en iyi yolu ise Frankfurt Okulu'na göre "Kavramla içeriği, özneyle nesneyi birbirinden koparmak değil, bunların giderilemez gerilimini korumaktır"²³

Bir tarafta özneyle nesne bütünlüğünün, kavranılamayacak ölçüde birbirinden uzaklaştırılması ve aralarındaki ilişkiyi egemenlik ilişkisine dönüştürme çabası diğer tarafta ise özneyi, nesneye veya nesneyi özneye özdeş kılarak ve parçayı bütüne indirgeyerek, özdeşlik kurma çabası bulunur. Bu farklı görüntüler çizen her iki eğilim de aynı madalyonun farklı taraflarıdır. Her ikisi de kaynağını, nesneye olan korkularından alır.

Hegel'e göre öznenin özgürlüğü, onun dışsal nesneyi içsel özneye dönüştürme çabasına bağlıdır. Öznenin eylemi, dışsal nesne karşısında her zaman tehlike içindedir. Düşünce ve eylemi, doğa ve tarihin birleştiği nokta olan tinde birleştirmek için, öznenin nesneyi kendi içinde eritmesi gerekir. Bu eritme sürecinde nesne, öznenin bir parçası olarak özneye olgusal bir ortam dolayısıyla öznenin kendisini özgürce ortaya koyabileceği seçenekleri sunar. "Yalnızca düşünce arı düşünce, eksiksiz özgürlüğün gereklerini yerine getirebilir, çünkü kendisini düşünen düşünce kendi başkalığında bütünüyle kendi içindir; kendisinden başka hiçbir nesnesi yoktur."²⁴ Hegel şeyleşmeye neden olan özne nesne karşıtlığını, epistemolojik değil de tarihsel zemin üzerinde gerçekleştirdiği özdeşleşme ile sona erdirebileceğini düşünmüştür. Bu görüşe göre, özneyle nesnenin birliği özneye, eylemlerinin düşünceyle birleşerek, içsel ve özgür bir ortam sunmasını sağlayacaktır. Toplumsal ortamda ise, şeyleşmeye neden olan egemenlik ilişkilerini ortadan kaldıracaktır. Ancak bu birci yaklaşımda da özne ve nesne özgünlüklerini yitirerek birleşmiş veya birbirlerine indirgenmiştir.

²³ Orhan Koçak, Akıl Tutulması'na Önsöz, s. 30

²⁴ Herbert Marcuse, Us ve Devrim: Hegel ve Toplumsal Kuramın Doğuşu, çev. Aziz Yardımlı, 2.B., İstanbul: İdea Yayınevi, 2000, s. 136.

Adorno'ya göre, özdeşlik ilkesi Hegel'in kurtulmaya çalıştığı şeyleşmenin asıl nedenidir. Kapitalizmin gizli işleyiş formudur. 'Soyut mübadele mekanizması' tüm farklılıkları soyut bir örtüyle örterek, somut olanın görülmesine engel olur. Böylece özdeşlik ilkesi aslında bir ideoloji gibi iş görür. Her şeyi totaliter bir üslupla, kendi benzerine ve işleyişin farklılık içermeyen bir unsurunu dönüştürür. Farklı olanı yok etmek ancak kontrol etmekle, kontrol etmek ise ancak görmekle mümkündür. Foucault'dan esinlenerek söylenilebileceği gibi, bu mekanizme içinde her yer gözlemlenir fakat gözlenen gözlendiğinin farkında olmadan. "Batı düşüncesi geleneğinde, tersine inşacı insan aklına birincil neden statüsü tanınmıştır. Bunun nedeni ise, öncelikle ideolojiktir." Modern insan kuşattığını sanarak her geçen gün daha çok kuşatılmaya tabi tutulmaktadır. "Bireyler, gitgide sistematize olan toplumsal totalitenin türevleri haline indirgendikçe, yaratıcılık ve mutlak hakikat sahibi olduğu söylenen bir ilke olarak, insanın aklının yüceltilmesiyle, insanın gitgide daha arık ve basit bir varlığa dönüşmesine süreklilik kazandırılmıştır."²⁵ Özdeşlik ilkesi insan ilişkilerini doğrudan belirler.

"Aşkınsal özne doktrinde (gerçeğe) sadık bir biçimde yansıyan şey-soyut olarak rasyonelleştirilmiş insan bireylerinden ve onların ilişkilerinden koparılmış ve alışveriş, mübadeleyi (Exchange) kendisine model almış ilişkilerin önceliği olmaktadır"²⁶ Değişim değerine ve şeylere indirgenen tüm varlıklar arasında kurulacak tek ilişki yapısı, şeyler arasındaki ilişkidir. Bunlar, yok edici bir işbölümü ile karşılıklı bağımlılık ilişkisidir.

Adorno şeyleşme sürecini, değişim değeri, özne nesne ayrılığı ve farklılığın baskı altına alınması gibi söylemler temellendirir. Şeyleşme süreci Marksizm'in iddia ettiği gibi öznenin nesnelleşmesinden değil, öznenin nesneden ayrılmasından kaynaklanır. Dolayısıyla kafa emeğinin kol emeğinden koparılmasıyla, özne nesneyi unuttur ve kurucu öge olarak, soyut nesnel sürece katılır. Ancak öznenin kurucu üyeliği, bütüne ait oluşunu ve bütünü temsil etme sorumluluğunu yitirmesiyle kısa sürer ve özne, sadece işleyiş bütünlüğünün bir parçasına dönüşür. Benjamin'in de sosyalistlere gönderme yaparak, söylediği gibi doğa üzerinde hakimiyet kurmayı ilerleme olarak kabul eden özne, toplumsal olarak gerilediğinin farkına varamaz.

²⁵ Martin Jay, Adorno, çev. Ünsal Oskay, İstanbul: Der Yayınları, 2001, s. 83.

²⁶ Jay, a.g.e., s. 83.

Adorno özne nesne ayrılığı ile ilgili olarak, tek boyutlu bir bakıştan kaçınarak nesneden alınan, nesnenin bağımsız statüsünü nesneye geri verme çabası içine girer. Nesneye vurgu ile hem aralarındaki çatışma artacak dolayısıyla birlik artacak hem de nesne çatışarak kendi statüsünü geri alacaktır. Çatışmayı başlatan taraf olarak nesne, özneyi de işleyişin araçsal bir ögesi olmaktan kurtaracak, ilişkinin amaçsal bir ögesine dönüştürecektir. Bu anlamda Adorno'ya göre yapılması öncelikli olan, nesneye statüsünün geri vermektir.

Nesne karışıklığın, dağınıklığın sanatıdır. Nesne bir sınıfa, kategoriye indirgenemeyendir. Özgünlüğü ile öteki, ötekiliğiyle özgündür. Rasyonel olandan nasibini alan, ancak öznel aklın nesnel sınıflamalarına girmemesi gerektirir. Nesnenin bu özgünlüğü, öznenin özgünlüğünü de koruyacak ve ilişkinin tahakküm ilişkisine dönüşmesine engel olacaktır. Yeter ki özne kendine benzemeyene dokunmasın. Önceliğinden kaynaklanan nesnenin üstünlüğü, özneyi korur ancak öznenin üstünlüğü, nesneyi de özneyi de yıkar, araçsallaştırır. “Nesnenin önceliği özne üzerinde düşünmeyi ve öznel düşünmeyi gerektirdiği için, öznellik –gerçekte diyalektiğe izin vermeyen primitif materyalizmden farklı olarak- sürekliliğe kavuşmuş bir moment olmaktadır.”²⁷

Nesneye vurgu çatışmayı geri getirmesi açısından tekçi bir tutum değildir. Bir tür özneyi de kurtarma durumudur. Nesne ve özne farklılıkları, çerçevesinde ancak birliktelerdir. Birlik benzer olanları sınıflandırma işi değil aksine farklılıkları bütün içinde ayrı yerlere (ama karşılıklı ilişkileri çerçevesinde) oturtabilmektir. “Barış üç yıldızlı bir yıldız kümesidir ve kolektif öznellikten, bireysel öznellikten ve nesnel dünyadan oluşmaktadır.”²⁸

Frankfurt Okulu'na göre, öznenin kendi kurduğu düzeni meşrulaştırmak için düşman seçilen nesne, (doğa) farklı olma özelliğini koruyarak, birlik içindeki yerine yeniden geri dönmelidir. Nesne, özneye anlam veren dışarıya olma durumundan kurtulmalıdır. Nesne ve özne ilişkisi daha çok karşılıklı olarak birbirine anlam veren ve biz veya onlar olarak bütünlüğe içsel olan taraflardır. Bu tarz bir özne-nesne arasındaki zıtlık ilişkisi, taraflar arasında güvenliği sağlar. Nesneyi yabancı kılarak

²⁷ Jay, a.g.e., s. 91

²⁸ Jay, a.g.e., s. 82.

kendinden uzaklaştıran özne, nesne ile ilişkisinde yabancı olan nesne karşısında tedirgin olur. Nesneden korkusunu, nesne üzerinde egemenlik kurarak üzerinden atmaya çabalar. Öteki olan nesne, özneyi güçlendirirken; yabancı olan nesne ise özneyi tedirgin ederek, özneyi kendisinin de içinde egemen olunan olduğu, bir egemenlik ilişkisinin başlatıcısı kılar.

Ayrıca nesne korkusuyla özne, nesneyi bilinen konumu getirerek, 'etiketleme' çabası içine girer. Bu çaba aynı zamanda öznenin nesneyi kendine benzetme çabasıdır. Kapitalist süreç içinde nesne (doğa) kendi ortamı içersinde konumlanmış özgün ve hayranlık uyandıran bir nesne değildir. Sınırlı kullanım ve değere sahip olan, araçsal bütünlüğün etiketlenen bir parçasıdır. Adorno'ya göre yapılması gereken, nesneyi ben olana benzetme yani etiketleme sürecinden, dolayısıyla kapitalizmin değişim değerine indirgediği soyut anlamından kurtarmak ve nesneye özneyle ilişkisini sağlayan ötekiliğini geri vermektir. Birlik ne korkuyu pekiştirerek, nesneyi özne temellinde birleştiren tekçi bir tutumla ne de öznenin nesneyi ayırarak korkuyu geçiştirme yönündeki ikici bir tutumla olacak bir şey değildir.

Adorno'nun nesneye verdiği öncelik, tarafların eş güçlere sahip olmalarını sağlayacak olan çatışma durumunu, tekrar oluşturmak istemesinden ileri gelir. Nesneye sahip olduğu hakların geri verilmesiyle birlikte, tikel tümelin, tikeli niceleştirici baskısından, doğa yabancılaşarak kontrol edilebilecek bir nesne olmaktan ve özne kendisini yabancılaştıran tüm bu süreçten kurtulacaktır.

II. BÖLÜM

2. POZİTİVİZM

2.1. Bir İhtiyaç Olarak Mutlağın Geri Gelişi

Fransız ihtilali ve onu kısa aralıklarla izleyen sanayi devrimi 16. Yüzyıldan itibaren devinerek ve dönüşerek gelen, aydınlanma hareketinin boyutlarını tüm açıklığı ile göstermektedir. Bu devrim hareketleri, aydınlanma entelektüellerinin yarattığı dalganın, toplumu da sarmış olduğunu kanıtlar. Akılcı, özgür ve aydınlanmış birey, artık toplumun devindirici bir gücüdür. Bu olumlu sonuçlara rağmen devrim dalgası yüzeysel olarak geri çekildiğinde, geride kaos içinde ve sancıları çeken bir toplum bırakmıştır. Devrimi aklın olgunlaşması olarak gören Hegel'in ölümünden sonraki on yılda, devrim ve aydınlanmanın bıraktığı kaos durumu, yeniden kesinlikçi ve mutlakçı tutumlara gereksinimi arttırdı.

Fransız ihtilalinden sonraki kaos dönemine bir cevap olarak ortaya çıkan pozitivism, kaosa neden olan ve kaosu çözemeyen fikirlerin, bir eleştirisine yönelir. Comte, bu anlamda Descartes'tan itibaren ve Hegel'e kadar devamlılık gösteren süreçte akılcılığın negatifliğine, yakıncılığına ve geçiciliğine yapılan vurguya karşı bir duruş geliştirir. Pozitivism özellikle, idealist felsefeye bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Temel amacını, şeyleri olumsuzlayan ve olumsuzlamanın ötesine geçemeyen negatif felsefeyi, şeyleri açıklayan ve onların olgusalıklarını keşfeden felsefe yönünde değiştirmek olarak belirledi. Comte'un pozitif felsefesi, düzen için sadece olguların temel alındığı bir çözüm arayışı olarak şekillenir. Aşkınsal aklın, somut zemin üzerinde şekillenen olgu üzerindeki baskısını kaldırmak pozitivismi, idealizmden ayıran temel noktalardan biridir. Comte somut zemin üzerindeki soyut şekillenişten yani Hegelci bir tarzda insanın sahip olduğu evrensel akıldan, somut zemindeki somut şekillenişe geçiş yapar.

Pozitivism aydınlanmanın devamıdır. Pozitivism, devrimin ve Hegel'in bıraktığı tüm negatiflikleri temizleme görevini üstlenmiştir. Bir tür sıfırdan başlama hareketi değildir. Ancak insana dair her şeyi dolayısıyla değeri, metafiziği, miti ve tarihsel olanı listeden çıkartır. Olgulardan geriye kalan ne varsa hatta akıl bile atılmıştır. Süreç içinde aydınlanma ile bağlantısı açısından akıl geri alınmıştır; fakat

bu akıl ile aracın yakın birliği şartına bağlanmıştır. Bu şartla birlikte akıl yeteneklerini kaybetmiş ve biçimselleşmiştir. Yeni akıl kavramı değiştirmiyor, savunmuyor sadece onaylar ve anlamını ise yöntemsel kuruluşundan alır.

Comte bilgiyi bilimselleştirmiştir ve yegane tek bilgiyi bilimsel bilgi olarak belirler. Pozitivizmin listeden çıkarttığı bilgi alanları ya yeni bilimsel kılıflar altında geri alınmış ya da yok sayılmıştır. Bilgi alanlarından felsefe ise psikolojik koşullanmaya indirildiği ve araçsallaştığı takdirde ancak bir anlam ifade eder.

Felsefeye bilimlerin bir özeti olma ve yöntemsel olarak bilimin yol göstereni olma görevi verilmiştir. Felsefeye biçilen bu rol, felsefenin bilginin temeli olma iddiasını korur gibi görünse de onu biçimselleştirmekten başka bir işe yaramamaktadır. “Hiç kuşkusuz birincil yapıtın başlığının belirttiği gibi, Comte her şeyi kapsayan bir felsefe geliştirmeyi istiyordu; ama kolayca görüldüğü gibi pozitivizme bağlamında düşünüldüğünde felsefe daha önce taşımış olduğu anlamından bütünü ile başka bir anlama gelir, giderek ondan öylesine uzaklaşır ki kendi gerçek içeriğini yadsır.”²⁹

2.2. Aydınlanmanın Devamı Olarak Pozitivizm

Geldiğimiz noktayı pozitif aşama olarak gören Comte metinlerinde, üç aşamalı bir ilerleme çizgisinden bahsetmektedir. Diğer iki aşamadan ilki dinin şekillendirdiği teolojik evredir. Diğer evre ise doğa üstü ve bilinmez olan şeylerin şekillendirdiği metafizik evredir. İyimser bir bakış açısı ile değerlendirmeler yapan Comte, yaşadığı dönemi üç hal yasaasının son dönemi olan pozitivist evre olarak görür. Ancak bu evrelerde değişen genellikle bilimsel düşünce yapısıdır. Bu anlamda değişen toplumsal statüği oluşturan sabit kurumlar değerildir. Bu sabit kurumlar evrelerde değermezler ve yıkılmazlar.

İlerlemenin motoru Hegel’in tını değeril, doğa yasalarının evrimsel gelişimidir. Comte’un ilerleme şemasında düzene içselleşmiş bir ilerlemenin varlığı söz konusudur. Yapı korunarak değerişim sağlanır. Aydınlanmanın ilerlemeciliği ile

²⁹ Herbert Marcuse, Us ve Devrim: Hegel ve Toplumsal Kuramın Doğuşu, çev. Aziz Yardımlı, 2.B., İstanbul: İdea Yayınevi, 2000, s. 270.

paralellik gösteren pozitivizm; değişime verdiği sınırlı önemle aydınlanmanın içinde ve aydınlanmaya karşı olmadan kendine yer bulur. Comte'un felsefesinde düzene yapılan yoğun vurgu, değişim düşüncesinin olmadığını göstermez.

Marcuse'un belirttiği gibi 17. Yüzyıl ve 18. Yüzyıl aydınlanmasının devamı olması açısından Comte, kuramında değişime önemli bir yer veriyordu. Ancak bu değişim 17. Yüzyıldakinden farklı olarak yıkan değil kuran, olumsuzlayan değil yenileyen bir özelliğe sahiptir. Toplumsal anlayışına içselleşmiş olan düzene vurgu düşüncesi nedeniyle Comte, bir anlamda çatışma ve devrim de diyebileceğimiz ani kırılmaları yadsıyordu. Comte'a göre ilerleme düz bir çizgi halinde ve ileriye doğru yönelmelidir. Yapılması gereken en iyi şey mevcut düzeni korumak veya onu savunmaktır. "Aydınlanmanın ilerlemenin birincil olarak anlıksal bir süreç olduğu pozitif bir bilginin sürekli ilerleyişi olduğu anlayışını korudu. Aydınlanmanın anlayışından özdeksel içeriği elinden geldiğince uzaklaştırdı, böylece kısır politik ajitasyonun yerine yeğin bir anlıksal bir devrim geçirme sözüne bağlı kaldı varolan düzeni koruma gibi önde gelen bir gereksinimin hizmetinde ilerleme düşüncesi verili koşullar dizgesinin izin verdiği ölçüde fiziksel, ahlaksal ve anlıksal gelişme ile bir çizgide durur."³⁰

Aydınlanmanın devamı olarak pozitivizmin; devrimi yadsıması aydınlanmadan kopuşu değil aydınlanma içinde yeni bir dönemi işaret ediyordu. Değişim sağlanmış ve düzen kurulmuştur. Geriye bu düzenin korunması kalmıştır. Pozitivizm ile birlikte, aydınlanma devrimci kılıfını atmış ve kendini zihinsel bir evrime koşullandırmıştır. Aydınlanma, pozitivizmle ilişkisinde kazandığı özellikleriyle kavramları, olgulara boyun eğdirmiş ve yeni arayışlara girmeden elindeki mevcut olguları kullanmıştır.

Pozitivizme göre, sistem bir kere kurulduğunda tekrar bir devrime ihtiyaç yoktur. Çünkü düzen ilerlemeyi kendine içselleştirir. İlerleme sürekli devam eden ve düzeni koruyan bir özelliğe sahiptir. Marcuse'un belirttiği gibi gelişme ve düzeltme gereksinimi düzenin yapılaşmasına uygun biçimde yani onu olumsuzlamadan gerçekleşecektir. "Pozitif toplum bilim temel olarak toplumsal statik'tir, ve böylece toplumdaki çeşitli varoluşsal koşullar arasında gerçek ve sürekli bir uyumun

---

³⁰ Marcuse, a.g.e., s. 271.

olduğunu ileri süren pozitivist öğretiyile bütünüyle anlaşır. Uyum yürürlükte, ve yürürlükte olduğu için, yapılacak şey düzeni düşündürmektir, uygun bir biçimde düzeltibilme amacıyla, ama hiçbir zaman ve hiçbir yerde onu yaratmak için değil”³¹

Olumlamacılık, ilerlemeyi ve düzeni kendi içinde dengeleyen bir yapıya sahip olduğundan düzen için artık kurtarıcı değil ama; koruyucu bekçi veya bahçıvan gerekir. Bauman'a göre, değişen şey artık avlak köpeklerin yerini bahçıvanların almasıdır. Avlak köpekler dışarıdan gelen zararlı etkileri engeller ve bu görevlerini içeriye hiç dokunmadan yaparlar. Ancak olağan üstü bir durumla karşılaştıklarında da bir kurtarıcı olarak duruma yön verirler. Bahçıvanlar ise öncelikle baktıkları değil, gördükleri yani kontrol edebildikleri alanın çevresini belli çitlerle örürler ve sayısal olarak ayırdıkları çeşitli bitkileri, bahçe bütünlüğü içinde ihtiyaçlara göre yetiştirirler. Bakım süreklidir. Bakımın sürekli oluşu ilerlemeyi dolaylı olarak sağlar. Yabani otun yetişme şansı düşüktür. Ama yetiştiğinde ise çitlerin ötesine atılarak görmezden gelinir. Yabani olarak ortaya çıkan güzel bir bitkininde sonu da buna benzerdir. Bu anlamda büyük yıkımlar olamayacağı gibi büyük ilerlemelerinde olması engellenir. Pozitivizmin nesnelleşme baskısı altında, her şey eğitilebilir ve kontrol edilebilir bir nesneye dönüşür.

Aydınlanmanın bütünsel birliği içinde, pozitivismi farklı kılan en önemli unsurlardan biri de yönteme verdiği önemdir. Pozitivizm göre, bilimsel yöntem tüm kapıları açan bir kilittir. Pozitivizm için yöntem, tüm kaosu sonlandırabilecek bir düzen sağlayıcı ve araçlar amaçlar arasındaki ilişkiyi sağlıklı bir şekilde kurabilecek bir formül olarak görülmektedir. Bilimin temeli olan olgulara ulaşmak bir yöntemi gerekli kılar. Olgulara vurgu ise 18. Yüzyıldaki gibi din ve metafizikle olan savaştan kaynaklanmıyor, düzen arayışından dolayısı ile mutlak arayışından ileri geliyordu. Olgular pozitivismin elindeki verileri onaylamak, olanı olduğu gibi kabul ederek sınıflamak ve listelemek için vardır.

---

³¹ Marcuse, a.g.e., s. 277.

2.3. Pozitivizmin İnsana Bakışı

Düzen taleplerine bir cevap olarak ortaya çıkan pozitivizm, amacı doğrultusunda elediği mistik, tarihsel ve rasyonel öğelerden geriye olgular ve onlar arasındaki ilişkiler kalır. Biçimsel mantığından dolayı oldukça kısır ancak pozitivizmin kendi amaçları içinde zengin olan olgular, öncelikle tüm negatif (aşkınsal) olanı yıkarak pozitif, yapıcı olanı sağlayacak, gerçekliği var olan içinde arayacak ve devrimi evrimsel bir yapıya büründürecektir. Olgular arasındaki değişmezlik yasaları sayesinde doğa üzerinde bir öngörülebilirlik sağlanmıştır. Doğayla toplum arasındaki bütünleşme nedeniyle toplumun dolayısıyla bireyin kendisinin de bu değişmezlik yasalarına tabi olduğu varsayılmış ve toplum üzerinde de bir kontrol sağlamıştır.

Pozitivizme göre insan, tabiat sisteminin bir parçası olarak mekanik düzenliliğe sahiptir. Kendi gücünü kendinden yani aklından alabilir. Akla ve bir parçası olduğu tabiat sistemine bağlılığı ölçüsünde görev ve sorumluluklarını yerine getirebilir. Mekanik olan tabiat gibi ve tabi olan insan da mekaniklik özelliğine bürünmek zorunda kalır. Sadece yasalarını bilerek elde edilen doğa, olgusal olma özelliği yüklendiği takdirde toplumun da kolaylıkla elde edilen bir nesneye dönüşebileceğini gösterir. Gerçekler, ancak olgusallaşan ve düzenli hale gelmiş nesnelere arasından çıkarılabilir. Olgulara indirgenen her şey laboratuvar ortamında, aralarındaki ilişkilerin keşfiyle, kendilerini yöneten yasa ve ilkeleri ortaya çıkarmaktadırlar.

Verilerin kaynağı her zaman deneydir. Gerek gözlemleyen olarak insan gerekse gözlemlenen şey, parçasal bütünlükler olarak ele alınır. Deneylenen her şey, gerçek konumundan ve bütünlüğünden kopartılarak deneysel bütünlüğün bir parçası haline gelir. İnsan sadece gören, gözleyen dolayısı ile algılayandır. Gözlenen şey ise gözlendiği özellikleri ile tanımlanır ve bir isim alır. Nedensel ve işlevsel olma gözlenen şeyde özellikle tercih sebebidir. Bunlar nesneyi deneyin konusu yapan unsurlardır.

Deneye yapılan vurgu nedeni ile deneyleyen olarak insan faktörü, sadece bir ayrıntıdan ibaret kalır. Çünkü deney esnasında insanın öne çıkan yanı, insanın mekanik olarak alıcı verici konumu ile ilgili olan yanısıdır. İnsani olan unsurlar bertaraf edildiği oranda bilgi bilimselliğini ve tarafsızlığını korur. "Problem artık bir

kişinin kendisini idealleri ve normları nedeni ile nasıl algıladığı ve yine bu normlar vesilesi ile faaliyet ve feragatlerini nasıl anlamlandırıldığı değil; dışsal bir koşulun ölçülebilir bir olasılık derecesi ile, nasıl içsel bir tepkiye yol açabileceği problematikinden ibarettir.³² Böylelikle vurgu insanın sahip olduğu akıldan, insanın sahip olduğu algı ve duyuma kayar. Dolayısıyla hakikatten, gerçekliğe kayar. Gerçeklik ise ancak gözlem ve deneyin yani bilimin içinde elde edilir.

İnsana bu yeni bakışla birlikte, insan devindiren, yapan ve yaratan olarak doğa ile savaşıyor değildir; ama onu ölçen, hesaplayan ve kontrol edendir. Doğa ile savaşma, özü itibarı ile kökensel bir mirastır. Don Kişot'un yeldeğirmenleriyle savaşmasına benzer olarak, insanın doğa ile akıl adına savaşması akıldışıdır. Pozitivizme göre, doğru olan, gerçekliğin organı olarak duyuların, doğayı algılaması ve akılcı bir yaklaşımla doğayı kontrol etmesidir. Akıl modern dünyadaki yeni tanımını, bu araçsal yaklaşımından yani amacın araçla uyumundan alır. Araç-amaç ilişkisinde gözetilecek asıl unsurlar, insanlığa fayda sağlaması ve insan için işlevsel olmasıdır.

Kültürel, ekonomik ve ahlaki boyutlarını kaybeden insanın yeri, hemen başka nesnelleşmiş insanlarca doldurulabilir. Bu anlamda insan özgün, kurucu rolünü yitirir. Kendi faaliyet alanını, bir düzen koruyucusu olması nedeniyle ölçme ve listeleme faaliyetleri olarak sınırlar. Comte'un söylemine benzer biçimde, bu yeni insan tipi için en büyük haz kendini kaybetmek pahasına bile olsa akıl ve sağduyuya boyun eğmektir.

Sayısal verilere indirgenen insanlar, laboratuara benzer şekilde kurulmuş toplum içinde sınıflandırılır ve gruplanırlar. Comte insanın doğası tartışmasına hiç girmeden, insanın doğal olarak iyi veya kötü olup olmadığını bilinemeyeceğini ancak; insan hakkında bilinebilecek temel unsurun, insanın eğitilebilir oluşu, olduğunu savunur. “Eğitimin amacı itaati öğretmektir. uyum gösterme içgüdüleri ve isteği, emirleri yerine getirme, üstlerin tanımladığı biçimiyle kamusal çıkar neyin yapılmasını gerektiriyorsa onu yapma, planlanmış, tasarlanmış, bütünüyle rasyonelleştirilmiş bir toplumunun yurttaşlarının en çok gereksindiği beceriydi. En

³² Karl Mannheim, İdeoloji ve Ütopya, çev. Mehmet Okyayuz, Ankara: Epos Yayınları,2002, s.42

önemli koşul, öğrencilere aktarılan bilgi değil, bilgi aktarımının yürütüldüğü talim, rutin ve her şeyin önceden kestirilebilir atmosferiydi.”³³

2.4. Pozitivizmin Topluma Bakışı

Aydınlanma genel olarak, özellikle 18.Yüzyılda etkisini gösteren bir yıkma ve yeniden kurma hareketidir. Nesnel, ontolojik, Hıristiyan düşünce birliğinin yerini nesnel epistemolojik bilimsel düşünce birliği almaktadır. Yaratan ve devinimi sağlayan Tanrı, doğa ve toplumun teolojik birliği, birlik düşüncesi korunarak, yıkılıyordu. Birlik düşüncesinin korunması yıkım sonrasındaki belirsizlik durumunu yok etmek için önemlidir.

Descartes'ın kesinlik arayışı ikiye bölünen bir dünyada karşılığını bulabildi. Bu bölünme ile birlikte kesin rasyonel, nesnel olanla ve öznel, geçici olan derin sınırlarla birbirinden ayrıldı. Bu süreç sonrasında bu alanlar arasında kurulabilecek tek ilişki yapısı, egemenlik ilişkisidir. Nesnel ve evrensel özelliklere sahip olan bilgi, doğru bilgiyi garantilerken, onun karşısında yer alan öznel bilginin, çarpıtılmış bir bilgi olarak yanlış bilince neden olduğu varsayılmaktadır.

Aydınlanmaya göre objektif bilgi, dünyayı değiştirme ve dönüştürme gücüne sahiptir. Aklın ışığı en karanlık noktalara kadar sızmalı, toplumu tüm yönleri ile aydınlatmalıdır. Çarpıtılmış olarak varsayılan sübjektif bilgiye karşı başlatılan yok edici girişim, kökenlerini ve uygulamalarını tarihsel ve toplumsal alandan alan her türlü sosyal bilgiyi de içine alarak genişler. Bacon'ın zihin putları dediği ideolojik bilinçle mücadele edilir. Buna göre fiziksel değişmezlik yasaları evrenin anayasası olarak, her şeyi cevaplayabilir ve tüm güç olarak doğayı kontrol edebilirdi. İnsani yönünün atılmasıyla birlikte bilgi bilimsel bilgiyle özdeşleşir ve doğanın ise bu bilgiyi besleyecek tek kaynak olduğu varsayılır. Doğa gözlemlenebilen, deneylebilen ve kontrol edilebilen olma özellikleri ile çarpıtılmış ve değişken özelliklere sahip olan toplumdan çok farklıdır. Toplumun bozan ve çarpıtan özellikleri bertaraf edilerek, sadece doğadan yola çıkılmalıydı. Hatta topluma ulaşmak için dahi doğadan yola çıkılması gerekir.

³³ Zygmunt Bauman, Yasa Koyucular ve Yorumcular, çev.Kemal Atakay, İstanbul, Metis Yayınları, 1996, s. 91.

Toplum olgusal bir bütünlük olarak görüldüğünde, ancak deneylenebilir hale gelir. Deney sonucunda elde edilen bulgular yasalarla denetlenir. Pozitivizmde yoğunluk kazanan bu toplum yasalarının keşfi, aydınlanma projesiyle bir devamlılık arz eder. Yasaların keşfiyle amaçlanan, toplumda bilimsel düşünceye engel olan metafiziksel ve mistik öğelerden kurtulmak ve toplumu pozitif bir düzenlilik alanına dönüştürmektir.

Olumlamacının toplumda bütünleşmeyi ve uyumu sağlamaya yönelik başat bir amacı da vardır. Düzen gözlem ile gözlem ise ancak gözlenecek nitelikte bir nesnenin varlığı ile mümkündür. Pozitivizme göre özneler arası ilişkiler ve ilişkilerin oluşturduğu kurum ve yapılar tıpkı insan organizması kadar doğal ve nesnelirler. Bu nedenle toplumsal nesnel kökenlerinden koparılarak, şimdiki açıklayabilir özelliktedirler.

Bu anlayışla birlikte, bilim ve toplum arasındaki tüm farklılıklara rağmen topluma, bilimsel bakış bir zorunluluk haline geldi. İki farklı evren doğa temelinde birleşmişlerdir. Toplum nesnelleştirme projesinin ilk aşamasını, toplumu çarpıtılmış bilgi olarak ideolojiden arındırmak oluştururken, ikinci aşamayı ise toplumu doğal bilimler temelinde yeniden keşfetmek ve üçüncü aşama da ise toplumu yeniden inşa etmek vardı. Nesnellik süzgecinden geçirilen toplumun tüm öğelerinden geriye kalan tek şey, sayılara indirgenmiş dolayısıyla biçimselleşmiş öğeler oldu. Uzlaşma adı altında doğa bilimlerine benzetilen toplum, bazı nedensel ve koşullanmış ilişkilerle açıklanmaya çalışıldı. Bu ilişkiler anlaşıldığı takdirde toplum kontrol edilebilir bir nesneye dönüşerek, hakkında öngörü yapılacak ve yönetilecektir. Pozitivizme göre toplumun çarpıtılmış bilgiyi üreten kaynakları kurutulursa ve toplum alanında da tıpkı doğa alanında olduğu gibi büyük ilerlemeler katedilecektir. Buna göre gerçekliği olgular yoluyla elde eden toplum, devrimlerle değil, düzene içselleşmiş ilerlemeyle evrilecektir.

Değerden bağımsızlık doğa bilimlerinde kısmen gerçekleştirildiyse de toplum bilimlerinde gerçekleştirilmesi oldukça zor görülmektedir. Bu zorluğuna rağmen bilim toplumdan, vazgeçemez. Comte'un toplumbilim olarak adlandırdığı ve felsefeden bütünüyle kopmuş olan toplum alanı, akıl, özgürlük ve bireysel varoluş

gibi konularla ilgilenmeksizin toplumdaki somut gözlenebilir yapı ve ilişkilerle ilgilenmiştir.

Comte'un değişmezlik üzerindeki ısrarı iki nedene dayanır. İlki, evrenseli yakalayarak zaman ve mekân üzerinde egemenliği sağlamak, ikincisi ise toplumsal alan üzerinde doğa alanına benzer biçimde öngörülebilirliği ve kontrolü sağlamaktır. Bilimin belirlemesi olmadan ne doğa ne de toplum değişebilir. İnsanlığı bekleyen kötü bir kader veya sevindirici sürprizler yoktur.

Bilimsel yöntem inceleme altına aldığı her şeyi nesnelleştirir. Nesnelleşerek, özgürlüğünü kaybeden bilgi türleri ve teoriler bilim çatısı altında toplanırlar. Bu olumlama süreci toplumu, tarihsel ve sosyal konteksinden kopartarak, toplumu donmuş parçalar olarak ele alır. Gözlem yöntemi ile şimdiye sıkışan ve deney yöntemi ile zaman, mekândan sıyrılan toplum, anlamsız nesnelleşmiş ve işlevselleşmiş 'ikinci doğa' olarak yeniden üretilir. Fakat ikinci doğa kavramını, Hegel'in kullanımı ile Comte'un kullanımı arasında büyük farklılıklar vardır. Hegel'in ikinci doğa dediği toplum, nesnelleştirici süreçten etkilenerek şeyleşmiş ve yabancılaşmış toplumdur. Hegel'de nesnelleştirici süreç yabancılaşmaya neden olduğu gerekçesi ile eleştirilir, ancak pozitivistlerde toplum bilimlerinin sahip olduğu ampirik özü ortaya çıkarmak için nesnelleştirici süreç gereklidir. "Bu konum eğitimsel toplum kuramı tarafından savunulan görüşle, toplumun sözcüğünün tam anlamıyla doğal yasalar tarafından yönetildiği için us dışı olduğu düşüncesi ile doğrudan çelişiyordu."³⁴ Diyalektik teorinin de belirlediği gibi yabancılaşmaya neden olan bu süreç toplumu teknik bir ilişkiler ağı olarak görür. Ve toplumu, toplum mühendisliği yönetiminde bir projeye teslim eder. Projeyi maddi olarak destekleyen ise üretici sınıftır. Bilim ve iktidar çevreleri karşılıklı gereksinimleri dahilinde bir ittifak kurarlar. Projede toplum bir grafikte temsil edilirken, insanlar istatistiksel olarak bir anlam ifade eden sayılara dönüşürler.

Frankfurt Okulu'nun ilgisi özellikle burada yoğunlaşır. Adorno bütünüyle ampirik yöntemlere karşı olmasa da bu yöntemin insanı bütün yönleriyle ele almaması nedeniyle eleştirir. Eylemsel boyutuyla ele alınan insan, düşünceliğin dolayısıyla düşüncenin kökenini bulduğu varoluştan koparılır. İnsanın varoluşsal ve

---

³⁴ Marcuse, a.g.e., s.272.

tarihsel köklerinden kopmasının anlamı ise insanı özgür kılan gizil güçlerden kopması anlamına gelir. İnsanı şeyselleştirerek olumlayan pozitivism, insanın olumsuz gerçekliğini gömemezlikten gelerek diyalektik sürece engel olur. “Adorno’ya göre ampirik yöntemler bir yandan, bütünüyle nesnel kalmak isteyen, fakat hiçbir zaman şeyselleşmiş öznel bilinç düzeyinin altındaki gerçeği kavrayamayan insanı nesnelleştirdiğinde ötürü yanlış olan; bir yandan da doğru tarafları olduğu kabul edilmesi gereken yöntemlerdi.”³⁵

Frankfurt Okulu’na göre toplum ve insan, bilimin basitleştirme yasalarına tabi olmayacak kadar karışık bir yapı arz ederler. Yaşamın zenginliğini ortak özellik gruplarına indirgeyerek fakirleştirmek, bütünsel olan gerçeğin görülmesine engel olur. Çok boyutlu bir bakışla, ancak görülebilir hale gelebilecek gerçekler sadece bilimsel bakışla görünüş olmaktan çok öteye gidemezler. Ayrıca tek boyutlu bakış yanlış bakıştır. Nedensellik ve işlevsellik kategorisi içine girmeyen yaşam deneyimleri, bilgiye kaynak olması açısından değerlendirilmeyi gerekli kılar. “Ama pozitivistin rasyonellik nosyonu çok dar ve sınırlıdır ve daha ilginç ideolojik vehim örneklerinin hiçbirisiyle başa çıkamaz; normatif ve metafizik inanç, tercih, tutum vb. yi rasyonel tartışma alanından dışlayarak, pozitivist bizi, bilinç biçimimizin önemli bölümleri konusunda rehbersiz bırakır ve hayatımızın koskoca kısımlarını olumsal zevklere, keyfi kararlara ve düpedüz irrasyonelliğe teslim eder”³⁶

Pozitivistlerin, hakikatin karşısına ideoloji kavramını koymaları ve bilimsel yöntemden yararlanmayanlara açtıkları savaş nedeniyle gerek kendilerini ve ideolojik kaynaklarını gerekse insanın ideoloji içindeki durumunu görmezler. Oysa pozitivistlerin tek sığınakları olan olguların olgu olma süreçlerinde ideolojilerin etkisi büyüktür. Ayrıca tek tek insanların birlikteliği olarak bilimsel çevreyi oluşturan insanlar da toplumsal olanın bir parçası olmaları açısından ideoloji içinde şekillenirler. Mannheim’a göre ideolojileri yalnızca bir yanlış bilinç sorunu olarak ele almak yerine yapılması gereken insanın ihtiyaçları, inançları ve hayalleriyle şekillenen ideoloji ve ütopyaları ciddi bir incelemeye tabi tutmaktadır. İnsan donmuş şimdisiyle değil geçmiş ve geleceği ile bir bütündür. Bilim insanı bu bütünlüğüyle ele alamaz. Pozitivism toplumu doğa içinde, insanı ise toplum içinde yok eder.

³⁵ Martin Jay, Adorno, çev. Ünsal Oskay, İstanbul: Der Yayınları, 2001, s. 131.

³⁶ Raymond Geuss, Eleştirel Teori, çev.Ferda Keskin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2002, s. 47

Tümele ulaşmak için insanların niteliksel özellikleri yok sayılarak sadece niceliksel özellikleri ele alınır. Toplum bir sayılar toplamına indirgenir.

Frankfurt Okulu geleneksel ve metafiziksel teorilerden kendini ayırt edebilmek için kendini eleştirel teori olarak tanımlar. Frankfurt Okulu Hegel'in negatif felsefesinin ve pozitivistimin de dahil olduğu geleneksel felsefeyi tanımlayan bazı ortak özellikler belirler. Bunlar dar ve sınırlı bakışa sahip olmaları nedeniyle insani, toplumsal bütünlüğü yakalayamazlar. Sözde bir uzlaşım ile her şeyi tek çatı altında birleştirme çabaları geleneksel teorileri oldukça muhafazakâr kılar. Özdeşlik ilkesi çerçevesinde nitelikleri niceliklere indirgeyerek tikeli tümele boyun eğdirmeye zorlarlar. Geleneksel teorilerde tikel, tümel içinde ve nesne özne içinde, toplum da doğa içinde erir.

Bilim toplum etkileşiminde diğer bir nokta ise bilimin düzene vurgusudur. Birbirini tamamlayan alanlar olarak toplum ve doğa, ortak bir düzen içeriğine sahiptirler. Pozitivizme göre doğadaki düzen, toplumdaki düzeni pekiştirir. Bilim adamları ortak bir düzen anlayışı içinde düzenlilikleri keşfederler. Fiziksel değişmezlik yasası olarak düzen kavrayışı, doğa ve toplumdaki düzenliliklerin keşfi için bir formül görevi görür.

Ayrıca düzene içselleşmiş bir ilerleme düşüncesi, insanı araçsal bir süreç içine yerleştirir ve insanı ilerleme uğruna feda edilen bir araca dönüştürür. İnsan düzeni kuran ve yaratan değil, düzeni koruması gerektirir. Bu korumayı sağlayabilmek için varolan gerçeklikle uzlaşması gerekir. Uzlaşmak için ise tüm özgürlüklerinden ve kendisini özgün kılan her şeyden vazgeçmesi gerekir. "Çoğu zaman akıllı olmak inatçı olmamak anlamına gelir, bu da varolan gerçekliğe uymak demektir. Uyum ilkesi baştan kabullenilmiştir."³⁷ İnsani olandan ve değerden arınan insan, biçimselleşmiş olarak biçimsel akılla uzlaşır. Bu şekilde yönetilen insan ve akıl, kendisini vareden güçleri kaybetmiş olduğundan direnç göstermez ve Horkheimer'e göre egemen çıkarlarca yönetilebilir hale gelir. İnsan, direnç mekanizmaları olmadan savaşı kaybeder ve etkin olduğu diyalektik süreçten çıkartılarak, edilgin olduğu çizgisel ilerleme şeması üzerine yerleştirilir. Düzen

³⁷ Max Horkheimer, Akıl Tutulması, çev. Orhan Koçak, 5.B., İstanbul: Metis Yayınları, 2002, s. 60

insana hareket alanı bırakmaz. İnsan bir taraftan programlı olarak doğayı ve kendini tüketirken diğer taraftan sistem tarafından bir araca dönüştürülerek tüketilir.

2.5. Frankfurt Okulu'nun Pozitivizme Eleştirileri

Frankfurt Okulu'nun, pozitivizme yönelik eleştirisinin amacı, öznel akıl karşısında nesnel akla eski üstün konumunu vermek değildir, bilimsel tutumla birlikte ön plana çıkan öznel akı, nesnel akılla çatışabileceği bir ortam içine sokarak, eşit konumlara sahip olmalarını sağlamaktır. Böylelikle akıl, bilim tarafından yüklenen araçsal anlamından kurtarılacak ve aklın biçimselleşmesi engellenecektir.

Frankfurt Okulu'nun pozitivizm eleştirisi, çok yönlü olmasının yanında pozitivizmi tam olarak kapsayan yani pozitivizme bakışımızı, aydınlanmadan, kültür endüstrisine uzanan bir bağlam içerisinde belirginleştiren bir özelliğe sahiptir. Okul'un pozitivizm eleştirisi, eleştirel teorinin de sınırlarını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Pozitivizm eleştirisi, kuruluş dönemi üyelerinden günümüz son dönem üyelerinin literatürüne kadar devam eden bir süreklilik gösterir. Eleştiri, Horkheimer'in vurgusuyla belirginleşen, Adorno ve Marcuse'un katkıları ile zenginleşen, Habermas ile bir yenilenme gerçekleştiren ve sürekli yukarıya doğru yönelen bir hareketlilik gösterir. Eleştiri, sadece 19. Yüzyılda ortaya çıkan Comte pozitivizm ile sınırlı kalmaz. Okul'un eleştirileri bilimcilik iddiası taşıyan pozitivizmin devamı niteliğindeki, mantıkçı pozitivizme ve benzerlikleri ile pozitivizm sahası içinde ele alınabilecek Popper'ın yanlışlamacı pozitivizmine de aynı yoğunlukta devam etmiştir. Adorno'nun Popper'la tartışması, okul'un son dönem temsilcisi olan Habermas ile de devam etmiştir.

Frankfurt Okulu'nun pozitivizme eleştirilerinden biri; bilimin tüm bilgi olma iddiasıdır. Doğa bilimleri temelinde varsayılan toplumla bütünleşme ile farklı bir bilgi türü olarak toplumsal bilgiye ve diğer bilgi türlerine bilimsel bir özellik kazandırılmaya çalışılır. Bilimsel yöntem tüm teorileri kendi potasında eriterek, tüm bilgiye dolayısıyla tüm güce ulaşmayı hedefliyordu. Bilimin tüm bilgi olma iddiası, bilgiyi bilimle özdeşleştirmiştir. Bu durum tüm bilgi alanlarını biçimselleştirmiş ve nesnelleştirmiştir. Diğer bilgi alanlarının üzerinde kurulan bilimsel olma baskısı oldukça teknokratik bir yapı içerir.

Aslında bilimsel bilgi, bilgi bütünlüğün özellikle sanayi devrimi sonrasında güçlenmiş önemli bir ögesidir. Bu durum pozitivism ne statükoyla bağlantıya kurmasını ne de onun doğayla toplumu tek potada eriterek egemenliğini güçlendirmesini sağlar. Okul'un pozitivism eleştirisi ile yapmak istediği şey şudur: bilimsel bilgi önemli bir bilgi türüdür ama bu bilgi türü bütünsel bilgi içinde ancak bir anlam ifade eder ve önem kazanır. Bilimsel bilgiye anlam veren bilgi içindeki yeridir. Bilim araçsallığa dayanarak bütünsel bilgi içindeki yerini unutmıştır. “Bilim daha iyi amaçlara hizmet edebilir elbet. Ne var ki, bilimin iyi potansiyellerinin gerçekleştirme yolunun bugün izlenilen yol olduğundan kuşkuluyuz biz. Pozitivistler, kendi düşündükleri biçimiyle doğal bilimin her şeyden önce yardımcı bir üretim biçim olduğunu, toplumsal süreç içindeki bir çok öğeden sadece biri olduğunu, unutmuş görünmektedir.”³⁸

Olgulara algılardan dolayısıyla salt gözlemden ulaşan pozitivistler kesinlik iddialarına da bu yöntemin güvenilirliği üzerinde ulaşırlar. Mantık üzerinde baskı kuran göz algısı, bilimin merkezidir. Bilime göre göz algısının kesinliği ve üstünlüğü bilimi, insani bütünlüğün tüm metafiziksel öğelerinden korur. Bir bütün olarak insan gördüklerini salt işlemde geçirip ortaya koyamaz. Görülenler doğayla insan arasındaki etkileşim sonucu oluşan ürünlerdir. Bu bir tür doğayla karşılıklı aktarıma sürecidir. Aslında insan gördüklerini sosyal, metafiziksel, dinsel ve zihinsel haritalardan geçirerek yepyeni bir ürün ortaya çıkarır.

Horkheimer'in belirttiği gibi kesinlik ve saflık özelliklerine sahip olduğu varsayılan olgular, gerçekte sosyal bir üründürler. Bilimin varsaydığı gibi olgular insandan kopuk olma özellikleri ile üstün ve değişmez değildirler. “(Pozitivism) dünyaya bir olgular ve şeyler dünyası olarak bakar; ve dünyanın olgulara ve şeylere dönüşmesinin toplumsal süreçle olan ilişkisini göremez. Oysa ‘olgu’ kavramı bile bir üründür, toplumsal yabancılaşmanın bir ürünü”³⁹ Horkheimer'a göre yapılması gereken, olguları sahip oldukları kontekslere yeniden yerleştirerek kökenleriyle aralarındaki mekanik kopuşu yok etmek olmalıdır. Bu anlamda eleştirel teori olguların göreliliğini keşfederek, gizledikleri gerçeklikleri ortaya çıkarmalıdır. Salt olgular arasında aranan gerçeklik tek boyutlu bir gerçekliktir.

³⁸ Horkheimer, a.g.e., s. 94

³⁹ Horkheimer, a.g.e., s. 111

Bilim, tarihsel zemin üzerinde ve toplumsal belirleniş içinde var olur. Gerek ele aldığı konular gerekse kullandığı yöntemler açısından toplumun gerekliliklerinden ve sınırlılıklarından çok fazla etkilenir. Bu sadece coğrafi ve fiziksel şartlara göre belirlenen ihtiyaçların, bilimsel araştırmaları etkilemesi, olarak görülemez. Bazı ülkelerin savunma teknolojisine dayalı araştırmalara çok fazla kaynak aktarması ve geleneksel, dini etkiler nedeni ile genetik kopyalama araştırmalarının birçok ülkede yasaklanması gibi örnekler çoğaltılabilir.

Sundukları reçete ile kendilerine tam güven talep eden bilim adamları, diğerk tüm tavsiye biçimlerini de ilkel olmakla suçlar ve ideolojileştirirler. Deney ve gözlemden alınan destekle gerçeklik olarak elde ettikleri şeylerin karşısına ideoloji olarak yaftaladıkları metafiziğe dayanan unsurları koyarlar. Oysa ideolojinin karşıtı gerçeklik olmadığı gibi kaynak açısından da her iki alan da aynı kaynaktan doğar. Sosyal bir ürün olarak gerçeklikte, ideoloji de yaşamlarını toplum içinde sürdüren, hareketli ve değışken olgulardır. Bu olgular mutlak inanç vaat ettikleri noktada ise katılarak kendi yaşam alanını ve diğerk yaşam alanlarını yok ederler. Toplumla ilişkisel bağlarını kopardıklarında, hem anlaşılmaz bir diktatörlük görüntüsüne bürünürler, hem de kendilerinden bağımsız olan tüm diğerk alanları da kendilerine bağımlı kılarak karşılıklı bağımlılık ilişkisini tek taraflı bağımlılık ilişkisine dönüştürler.

Eğerk bilim deneye ve gözleme bağımlılıkla tanımlanıyorsa bunların kesinliğı, her zaman kesin iyi sunmaz. Bu anlamda bilim, metodolojik kesinliğe dayanarak ne toplumsal kurtuluşun sağladığı altın günleri vaat edebilir ne de tüm yıkıcı unsurları kendinde barındırmakla suçlanabilir.

Değerkden bağımsızlığını ilan eden bilimin, sürekli olarak bir değerk olan iyiye yönelmesi söz konusudur. Bu durum bilimi bir araç olarak kabul eden görüş ile bilimi kendi adına hareket eden bir süreç olarak gören görüş arasındaki ayırmadan kaynaklanır. Bilim kendi adına hareket ettiğink de bir değerk ve düşünceler dizgesini takip ettiğı görülür. Yani bu da bilimin değerkden bağımsız olamayacağını gösterir. Ayrıca değerk ve düşünceye tabi olan şeyin ise sadece bir araç olmadığını aslında bilimin de bir amaçsal bütünlük taşıdığını kanıtlar.

Horkheimer'in belirttiği gibi Hitler bilimi tüm ideolojisine içselleştirmiş ve bilimle ittifakını biyolojik saf bir ırk yaratmaya kadar götürmüştür. "Evet, iyi yada kötü tarihsel değişimlerde binlerce başka etken gibi biliminde payı olmuştur; ama bu; bilimin insanlığı kurtaracak tek güç olduğunu göstermez. Eğer Dewey bilimsel gelişmelerin genellikle daha iyi bir toplumsal düzen yönünde değişmelere yol açtığını söylemek istiyorsa, ekonomik, teknik, siyasal ve ideolojik etkenler arasındaki ilişkiyi yanlış yorumluyor demektir. Havadan çorap imal edilmesi kadar, Avrupa'daki ölüm fabrikaları da bilimle kültürel gelişme arasındaki ilişkinin önemsiz sayılamayacak bir yönünü aydınlatmaktadır."⁴⁰ Horkheimer'e göre yaşadığımız sorunları bilimin ve metodolojinin unutulmasına bağlayanlar tıpkı korkularını Tanrının varlığı ile gidermeye çalışanlar benzerler. Bilinmeyene yönelik korkuyu her anlamda yok eden Tanrının yitirilmesi, bilinmeyeni yeniden ortaya çıkarmış ve korkuları arttırmıştır. Kutsal olan bilim bu önemini yitirince, sezgisel ve metafiziksel unsurlar yeniden üzerindeki örtüyü atmışlardır.

2.5.1. Pozitivizmin Diğer Alanlarla İlişkisi

Frankfurt Okulu geleneksel ve metafiziksel teorilerden kendini ayırt edebilmek için kendini eleştirel teori olarak tanımlar. Frankfurt Okulu Hegel'in negatif felsefesinin ve pozitivizmin de dahil olduğu geleneksel felsefeyi tanımlayan bazı ortak özellikler belirler. Bunlar dar ve sınırlı bakışa sahip olmaları nedeniyle insani, toplumsal bütünlüğü yakalayamazlar. Sözde bir uzlaşım ile her şeyi tek çatı altında birleştirme çabaları geleneksel teorileri oldukça muhafazakâr kılar. Özdeşlik ilkesi çerçevesinde nitelikleri niceliklere indirgeyerek tikeli tümele boyun eğdirmeye zorlarlar. Geleneksel teorilerde tikel, tümel içinde ve nesne özne içinde, toplum da doğa içinde erir.

Eleştirel teoride özellikle pozitivizme yönelik eleştirileri, pozitivizmin kendini tam doğru olarak görürken, diğer bilgi alanlarını küçümsemesinden ileri gelir. Pozitif teoriler kendi kendileri üzerine düşünmeyen, dönüşlü olmayan, kendini yenilemeyen teoriler olarak eleştirel teorilerden net olarak ayrılırlar. Mutlak doğruya sahip olduğu gerekçesiyle kendini eleştirmekten uzak duran pozitif felsefe, tıpkı diğer bilimler kadar mutlak olan karşısında çaresizdir. Çünkü eleştirel teoriye göre

⁴⁰ Horkheimer, a.g.e., s. 106

mutlak yoktur, mutlak zannedilen şey aslında sadece haklı çıkarılmış doğrulardır. Yani belli bir dönemde belli bir egemen grup tarafından konsensüse varılmış doğrulardır. Hakikat kabul edilen şey, toplumsal olarak inşa edilen bir şey olarak yoğun eleştiriyi hak eder.

Bilimsel topluluğun bir ürünü olarak bilimsel teoriler, üzerinde konsensüse varılan teorilerdir. Bilime bu konsensüs yaklaşımında görüldüğü gibi bilim bir sosyal etkileşim alanıdır. Dolayısıyla değere izin verir. “Biliminin hem konsensüs yorumu, hem de objektif yorumu, bilimin kompleks bir sosyal faaliyet olması gerçeğiyle uzlaştırılabilir. Konsensüs teorisyeni, bir bilimsel pratiği veya teoriyi, belirli bir sosyal grubun, yani bilimsel topluluğun mülkü olarak görür. Sosyal grup ana nosyon, bilim ve onun pratiği tali nosyondur, bilimsel teoriler, bilimsel topluluğun üyelerince icra edilen davranış tarzıdır.”⁴¹

Pozitivizmin mutlak iddiasının dayanağı olan değerden bağımsızlık, tarafsızlığı sağlayan bir ilke olarak görülür. Düalistik evren anlayışı ile birbirinden ayrılan şeyler arasında olgu ve değer ikilisi de vardır. Olgulara bağlılık bilimsel olarak kabul edilirken, gerçekliğin diğer parçası olan değerler, metafizik olarak kabul edilir. Toplumsal bir ürün olan olgu ve değer, aralarında tekrar bir ilişki kurulmasına imkân vermeyecek şekilde birbirinden koparılırlar. Değerlerin doğa bilimlerinden atılması önemli bir soruna neden olmasa da değerlerin sosyal bilimlerden atılması sosyal bilimlerin içeriğini boşaltılmıştır.

Topluma içsel olan değerler, kaynağını insani olandan alır. Değerlerin toplum üzerinde kurucu, oluşturucu ve devam ettirici görevleri vardır. Değerlerden bağımsız olarak ne toplum anlaşılabilir ne de olgular. Horkheimer’e göre doğa bilimlerinde de değerden bağımsızlık mümkün değildir. Gerek olgular gerekse bilim adamı değerden arındırılmış şekilde laboratuara giremezler. Sosyal bir ürün olarak olguların seçilme aşamasında da seçimi belirleyen, çoğu zaman istek, ihtiyaç ve çıkarlardır. Bilim Popper’ın belirttiği gibi gözlemler değil öncelikle seçilen ve ortaya atılan bir teoriyle başlar. Gözlemlenen sosyal olarak belirlenirken, gözlemci de bu sosyal belirlenmişlikten kurtulamaz. Bilim adamı; kültürel olarak bir yaşam biçimine, etkin

⁴¹ Alan Chalmers, Bilim Dedikleri, 3.B., Çev. Hüsamettin Arslan, Ankara: Vadi Yayınları, 1997, s 189.

bir tarihsel varlık olarak deneyimlere, fiziksel, biyolojik bağımlılıkları anlamında ihtiyaçlara ve toplumsal ilişkileri anlamında çıkarılara sahiptir. Yaşamını da bu yönlendirici güçlerin etkisi altında devam ettirir. Bilimin insani olandan arındırılması arzu edilir bir durumdur, ancak insanın bilimsel alandan arındırılması mümkün değildir. Çalışmaların başat bir ögesi olarak bilim adamı, tüm tarihsel, sosyal, kültürel ve ekonomik güçlerin etkisindedir.

Gözlemlenen ve gözlemleyen çerçevesinde bilim mutlağı temsil edemez. Bilgi üzerinde, garantisinin kendisi olduğu bir güveni topluma sunamaz. Bilimsel sonuçlar, bir insanın doğal günlük yaşamındaki sonuçlarından çıkarılamaz. Bilim yapay bir ortamda, gözleme ve deneye tabi tutulan nesnenin daha önce elde edilmiş bulgularla yoğrulmasıyla elde edilir. Bu aşamalara birçok insan katılır. Dolayısıyla faaliyetler bir bilim adamı topluluğu tarafından gerçekleştirilir. Bu topluluk belli özellikleri ile diğer gruplardan ayrılan ihtiyaç ve standartlara sahiptir.

Frankfurt Okulu'na göre kendine özgü özellikleri nedeni ile kendilerini diğer düşüncelerden ayıran pozitivism kümesi, aslında diğer kümelerle kesişir. Bilim, kendini sorgulanır hale gelmekten, suçlayarak ve yaftalayarak kaçınır. Diğer düşünceleri sezgisel ve metafiziksel olmakla suçlayarak, kendisinin metafiziksel ve sezgici olmadığını iddia eder. Böylelikle sorgulanamaz hale gelir.

Fakat diğer düşüncelerle aralarında varolan tüm farklılıklara rağmen benzerlikleri çok fazladır. Mutlak arayışı ve tüm bilimleri bu mutlağa yani fiziksel değişmezlik yasalarına indirgeyişi; sayılara yönelik mitsel bağlılığı ve yönteme indirgenen bilime bakışı ile pozitivism dogmatik ve sezgisel olmaktan kurtulamaz. Ancak Horkheimer'e göre diğer alanların suçlamak için ürettikleri yanılsamaları o kadar çok tekrar etmişlerdir ki artık bu yanılsamalara kendileri de inanmaktadırlar. Bilimin içersindekiler olarak pozitivistlerin, bilime dıştan bakmaları ve diğer alanları suçladıkları yanılsamaların kendilerinde de bulunabileceğini düşünmeleri mümkün değildir. "Öteki dogmatikler, en azından vahiy dedikleri şeyle sezgiyle yada dolaysız kavrayışlarla kendi ilkelerini gerekçelendirmeye çalışırken pozitivistler bu tür

yöntemleri bilmeden kullanarak ve bilinçli olarak uygulayanları da mahkum ederek yanılığdan kaçınmaya çalışmaktadırlar.”⁴²

Kendine bakmaktan dolayısıyla kendini eleştirmekten özellikle kaçınan bilim, dindar bir tutumla gittikçe kendi içine daha çok kapanır. Böyle bir yapının ise otoriter bir özellik göstermemesi mümkün değildir. Saplantılı ve sınırlı doğruların üretildiği, bu korunan bilim alanında yaygın bir hiyerarşi vardır. Hiyerarşiyi kuran ve kendini hiyerarşinin en tepesine yerleştiren bilim, hiyerarşinin en altındakileri göremeyecek kadar yüksek bir konuma yerleşir. Aşağıda olarak nitelediklerinin görülemeyişleri, onların önceden sahip oldukları bir özellikleri değil bilimin onları görmemesi nedeniyle ortaya çıkan özellikleridir. Bu anlamda hiyerarşik yapı birinin diğeri üzerinde bir üstünlüğe sahip olmasından dolayı kurulmamıştır. Bu diğer tüm hiyerarşiler gibi yapay bir hiyerarşidir. “Pozitivistlerin sezgiciliği küçümsemeye hakları yoktur. Bu iki karşı toplum aynı çaresizliği paylaşmaktadır: belli bir noktada her ikisi de eleştirel düşüncüyü otoriter bildirimlerle durdururlar-birinde en yüksek ruhsal tözdür bu, öbüründe ise onun yerini alan bilim ...”⁴³

Horkheimer’in belirttiği üzere bilim zihinsel bir ilke üzerine teorilerini zenginleştirmek yerine, metodolojik yöntemleri üzerine giderek pratiği vurgular ve kendisini fakirleştirir. Tıpkı diğer sezgiciliğe ve metafiziğe dayanan düşünceler gibi dogmatik ve tek boyutlu olmaktan kurtulamaz.

2.5.2. Petitio Principii İlkesi

Toplumun şeyleşmesi ile ortaya çıkan olgular ve onları anlamsız biçimde gözlemleyerek teoriler oluşturan insanlar; gözlemlerle başlayan, gözlemlerle devam eden ve yine gözlemlerle sonuçlanan bir süreç ve kendisini de yine bu sürece dayandırarak tanımlayan bir teori mevcuttur. “Ama can alıcı soru şudur: eğer bilimin ve doğruluğun tanımı yine bilimsel doğruya ulaşma yöntemlerine dayanacaksa bilimin ve doğruluğun ne olduğunu nasıl belirleyebiliriz? Bilimsel yöntemin haklılığını ve varlık nedenini yine bilimin gözlemlenmesi yoluyla elde etme çabalarında hep aynı kısır döngü görülür: gözlem ilkesinin kendisi nasıl aklanacaktır? Bir aklama istendiğinde, neden gözlemin doğruluğun tek güvencesi olduğu sorulduğunda,

⁴² Horkheimer, a.g.e., s. 107

⁴³ Horkheimer, a.g.e., s. 110

pozitivistler yine gözlemi yardıma çağırırlar. Ama gözleri kapalıdır. Pozitivistler araştırmanın makineyi andıran işleyişini, olgu toplama doğrulama, sınıflandırma vb. çarkını durdurup, bunların anlamı ve doğrulukla ilişkisi üzerinde düşünmek yerine, bilimin gözlemlerle hareket ettiğini tekrarlar ve işleyişini betimlerler”⁴⁴

Olgular arasındaki ilişkiler üzerinden çıkarsadığı varsayılan doğruluk sonucu, yöntemin özelliği ile karıştırılır. Horkheimer’a göre bilim adamı yöntemine atfettiği doğruluk ve kesinlik gibi özellikleri, elde edilen sonuca yükler; oysa yöntemsel doğruluk, doğru sonucu garanti etmez. Horkheimer bu anlamda felsefecinin bilim üzerindeki beklentisinin metodolojik doğruluk değil, doğruluğun doğası ve doğruluğun kendisi ile ilgili olması gerektiğini ifade eder. Bilimin yöneme vurgu yaparak kendini biçimselleştirmesi ve bununla gerçekliğini ilan etmesi doğru değildir.

Gözlem ilkesine dayanarak diğer alanlardan farklılığını ilan eden bilime cevabı Horkheimer, *Petitio Principii* ilkesiyle karşılık verir. *Petitio Principii* “Kanıtlanması gereken bir ilkeye hipotez olarak kullanılması durumu”⁴⁵dur. Bu şekilde tanımlanan kavram bir kısır döngüdür. Bilim, bir yöntemi hem neden, hem hipotez hem de sonuç yapar ve kendi meşruluğunu da yine bu yöneme dayandırır. Gözlemin bir metot olarak saflığı bilimin doğruluğunu veremeyeceği gibi bilim de tek başına gözlemin doğruluğuna dayanamaz.

Frankfurt Okulu’na göre, bilimin gözlemlerle başladığını iddia ederek bilimin saflığını kanıtlamaya çalışan pozitivistlere ilk cevap, yine pozitivistin içinden sayılabilecek K. Raymond Popper’dan geldi. Popper’e göre bilim bir sorun ve ona yönelik olarak varsayılan bir teori ile başlar. Bir sınıftaki öğrencilere gözlemlerin dediğinizde, öğrencilerin ilk sorusu neyi ve neden olacaktır. Gözlem yerine sorunla başlayan bilim yorumu, bilimin devrimsel ve mutlak olmayan karakterini ortaya koyar.

Kendi kendini sürekli doğrulayan, kendi içine kapanık bilim anlayışındansa bilimi değişim ve çözümle ilerleyen bir süreç haline getirmek ve onu *petitio principii* hatasından kurtarmak tercih edilen çözüm yoludur. “Bilim problemlerle başlar;

⁴⁴ Horkheimer, a.g.e., s. 107

⁴⁵ Sezgin Kızılcılık, Frankfurt Okulu, Ankara: Anı Yayıncılık, 2000, s.118.

evrenin veya dünyanın bazı veçhelerinin hareketi ile ilgili problemlerle. Yanlışlanabilir hipotezler, söz konusu problemlerin çözümleri olarak, bilim adamları tarafından öne sürülürler. Varsayımlar, hipotezler daha sonra eleştiriye tabi tutularak test edilirler. Bu hipotezlerin bazıları çabucak elimine edilir. Diğerleri daha başarılı çıkarlar. Bunlar, daha zorlu bir eleştiriye tabi tutulmalıdırlar. İhtimamla gerçekleştirilmiş bir testler serisine başarıyla direnen bir hipotez sonunda yanlışlandığı zaman, çözülen orijinal problemle pek ilgisi bulunmayan ümit verici yeni problemler doğmuştur. Bu yeni problem yeni hipotezleri icadını gerektirir; bunu yeni bir eleştiri ve test işlemi takip eder. Ve böylece süreç mütemadiyen sürer.”⁴⁶

2.5.3. Toplumsal Bir Pratik Olarak Bilime Bakış

Kuhn 1962’de Bilimsel Devrimlerin Yapısı adlı kitabıyla bilimin ve bilim çevresinin üzerindeki bir inancı yok eder. Kuhn’un bilim yorumunda, bilimi somut, tarihsel, toplumsal yapı içersinde ele alışı ve gerek bilimsel topluluğun bu yapı içersindeki şekillenişinden ve gerekse bu topluluğun bilimi şekillendirmesinden bahsetmesi, oldukça önemlidir. Kuhn öncelikle bilimin pozitivistlerin belirlediği üzere düzene içselleşmiş bir değişimle ve evrimle ilerlemediğini, bilimin devrimlerle ilerlediğini yazmaktadır. Döngüsel ilerleme şöyledir. “Bilim öncesi - olağan bilim – bunalımlar – devrim - yeni olağan bilim - yeni bunalımlar”⁴⁷

Bilimde teoriye öncelik sağlayan bir paradigmanın varlığıdır. Paradigma bilimin her safhasında yol gösteren ve düzenleyen bir kurallar dizgesidir. “Kuhn, olağan bilimi, bir paradigmanın kuralarınca yönlendirilen bir bulmaca çözme faaliyeti olarak resmeder. Bulmacalar, hem teorik bulmacalar hem de deneysel doğa ile ilgili bulmacalar olacaktır.”⁴⁸ Paradigmalar ayrıca yöntemsel bir özellik de gösterirler. “Paradigmalar aynı zamanda temel yasaları çeşitli durumlara tatbik etmenin standart yollarını ihtiva ederler. Sözün gelişi Newtoncu paradigma, Newton yasalarının gezegenleri hareketlerine, sarkaçlara bilardo topu çarpışmalarına vb. uygulamanın yöntemlerini de içine alacaktır.”⁴⁹

⁴⁶ Chalmers, a.g.e., s.92.

⁴⁷ Chalmers, a.g.e., s. 158.

⁴⁸ Chalmers, a.g.e., s. 160

⁴⁹ Chalmers, a.g.e., s. 159

Kuhn'a göre, paradigmaları bilimsel grupların tercihlerine bağılı olarak seçilirler. Bu tercihi belirleyen ise grupların toplumsal ve tarihsel konumlarıdır. Bilimsel topluluklar toplumla karşılıklı etki içinde olduklarından tercih ettikleri paradigma metafiziksel bir özellik içerebilir. "O rakip paradigmalarda yapılan tercihin, birbirine zıt toplumsal hayat tarzları arasında yapılan bir tercih olduğunu; ilgili topluluğun rızasından daha yüksek hiçbir standart bulunmadığını söylerken çok relativist görünüyor."⁵⁰ Böylece bilime relativist bir tutumla yaklaşan Kuhn'un bilimsel devrimlerin yapısına ilişkin görüşleri, pozitivistlerin katı tutumlarından derin sınırlarla ayrılır.

Gözlem, günümüz biliminin paradigmasının bir parçası olduğuna göre her paradigma gibi gözlem ilkesine dayanan paradigma da değişebilir. Pozitivistler gözlem ilkesini kaybettiklerinde en başa dönebilirler. Frankfurt Okulu'na göre pozitivistler, bilimi her anlamda koruyan kollayan ve yanlışlarını gizleyen olmaktansa, bilimi eleştirerek zenginleştirmelidirler. Ayrıca pozitivistler metodolojik saplantılardan vazgeçip bilimi tüm bütünlüğüyle ele almalıdırlar.

Dolaysız gözlem ile elde edilen bilim değil, gündelik deneyimlerdir. Bilimi bilimsel olma özelliği veren, akıl ve duyuyla işbirliği içine girip, mantıksal bir çerçeve ve yöntem içerisinde teknikten de yararlanarak bir araç yardımıyla her şeyi ölçülebilir hale getirmektir. Ölçemediğimiz, dolaysız olarak sadece gözlemlediğimiz deneyim, her ne kadar gözleyen tarafsız ve tüm değer yargularından arınmış olursa olsun öznellikten kurtulamaz. Ampirizmin sadece duylara inen bakışı ve pozitivistlerin gözleme yaptığı vurgu bilimi, tanımlamak için yetersizdir.

2.5.4. Bilim Teknik İlişkisi

Bilim, toplumsal gereksinimleri karşılama ve faydalar sağlama bağlamında teknikle karşılıklı iletişime geçer. Bilimin dolaylı olarak etkilendiği mantıksal bir ilke olmaksızın ve akıldan arınmış bir şekilde yola devam edemeyeceği bir gerçektir. "O halde bilimin dünyası, nesnel dünya, tüm bir teknik yaratımlar ve entelektüel işlemler aracılığıyla yeniden inşa edilen başka bir dünyadır. Bilimde olay sanki bilim adamı

---

⁵⁰ Chalmers, a.g.e., s. 171

tarafından imal edilmiştir.”⁵¹ Pozitivizm de bunu kabul eder, ancak pozitivizm, bilim sürecini gittikçe biçimselleştiren bu oluşumdan kurtulamaz.

Teknik istemi; emek, etkileşim, iktidar bağlamı içerisinde ele alan son dönem Frankfurt Okulu yazarlarından olan Habermas teknik ve bilim ilişkisini karşılıklı bir etkileşim ilişkisi olarak görür. “Habermas’ın pozitivist ve yararçı mantık üzerindeki tartışması, tabiat bilimlerinin nasıl teknik olarak kullanılabilir bilgiyi üretmeye yönlendirildiğini tanıtlamaya hizmet etmektedir.”⁵² Habermas’a göre bilim günümüzde oldukça pratik bir faaliyete dönüşmüştür “Metodolojik olarak yönlendirilen rasyonel fakat soyut bilim kavramına itiraz etmektedir. Bu noktada Habermas, bilimsel etkinliğin olgular ve bir bütün olarak toplumsal pratik arasındaki gerçek ilişkiler öngören somut bir girişim olduğunu belirtmektedir.”⁵³

Bilim ve teknik ilişkisi, oluşturulması ve korunması gereken bir ilişkidir. Bu ilişki iyi korunmadığı takdirde teknik, bilimi önceleyerek, var olan sistemin beslenmesi ve gelişmesi için bilimi kullanacaktır. Bu durum bilimin sahip olduğu açıklama amacını, yitirmesine ve bilimin varolanı koruma aracına dönüşmesine neden olacaktır. “Bilimin gerçekte var olan nesnel ilişkilerin sürekli bir keşfi olarak kendini göstermesine karşılık teknikten geniş anlamda ‘faydalı kabul edilen bazı sonuçları meydana getirmeye yönelik iyi tanımlanmış usuller bütünü’nü (lalande) anlayabiliriz. Bilim, gerçek nesnenin peşinden koşarken, öznel zevklerimiz, bireysel tercihlerimizi dışarı atmak ister, teknik ise bunun tersine kendisini tamda bilimin kendini kurtarmaya çalıştığı bu ihtiyaçlarımızın, arzularımızın öznel amaçlarımızın hizmetine koşar”⁵⁴

Frankfurt Okulu’nun teknolojiye bakışında Heidegger’in teknoloji üzerinden yaptığı varlık tartışmasını etkisi büyüktür. Teorik modern bilimin uygulaması olan teknoloji, Greklerdeki insan etkinliği olarak kendini açma biçiminden tamamen farklıdır.

⁵¹ Tüsiad, Felsefe 2002, İstanbul, lebib yalkın yayımları, 2002, s. 84.

⁵² Ahmet Çiğdem, Akıl Ve Toplumun Özgürleşimi: Jürgen Habermas Ve Eleştirel Epistemoloji Üzerine Bir Çalışma, 2.B., Ankara: Vadi Yayınları, 1997, s. 19

⁵³ Çiğdem, a.g.e., s. 79

⁵⁴ Tüsiad Felsefe, İstanbul, lebib yalkın yayımları, 2002, s.88

Doğanın el altında oluşu, doğanın kontrol edilmesiyle sağlanmıştır. Enerji kaynağına dönüşen doğa, insanın gereklilikler ölçüsünde vardır. Heidegger'e göre bu çaba meydan okuyucudur. Bu süreçte öznelğinden dolayı her şeyi kontrol edebilen insan, nesnelğinden dolayı ise her şey tarafından kontrol edilebilir hale gelir. Bu insanı dönüştüren, değıştiren döngüsel sürece Heidegger *çerçeveleme (Ge-stell)* adını verir.

Açığa çıkma tarzı olan *techne'nin* modern teknolojiye araç olarak kavranmasıyla, hakikat de hazır rezerve dönüşür. "O (çerçeveleme) gerçeğin kendisini hazır destek olarak açtığı bir yoldur"⁵⁵. Heidegger'in ifade üzere, insan hiçbir yerde kendisiyle kendi özü ile karşılaşamaz. Ama kendinin her yerde görüldüğü bir sistemin içindedir. Çerçeveleme bir taraftan varolanın kendini açığa çıkarmasını dolayısıyla hakikati bulmasını engellerken, diğer taraftan da bu hakikati açacak olan insanı da örter.

Heidegger'in belirttiği üzere modern *techne'nin* görevi sadece çerçevelemektir. Yani sistemlemek, listelemek ve sıralamaktır. Başlangıçta bu *techne'ye* meydan okuyan insanın kendisi de *techne'nin* çerçevelemesine maruz kalarak yabancılaşır. Dolayısıyla her şeyi nesnelleştiren insanın tüm bağları nesnelleştikten sonra kendisi de nesnelleşir. İnsan kendi varlığının gizemini açmayı sağlayan aracı yani *techne'yi* bir denetleme aracına dönüştürdüğünde, kendi gizemini de açamaz hale gelir ve çerçevelemeye maruz kalır.

Bilim duyulara ve gözleme vurguyu sürekli arttırır. Bilimsel mantığı ve aklı gözlem altında hiyerarşilendirerek, biçimselleştirir. Bilimsel faaliyet bürokratik bir işlemiş gibi sınıflandırılmayı ve listelenmeyi aşp, görünenin ötesine geçemez. Gözlem ilkesi akıldan ayrıldığı takdirde yanıltıcı ve öznelir. Kuramla bağlantısı güçlü olan, görünüşlerin ve kaba olguların ötesine geçemeyen bilim, tekniğe dönüşmemeli ama teknikle karşılıklı etkileşim içinde ve aklın öznel, nesnel yanlarını dengeli biçimde kullanmalıdır. Bu bilimsel anlayışı yakalamak için pozitivistimin, bilimi tekniğe dönüştüren yaklaşımından uzaklaşmak gerekir. Bilimsel yöntemi salt gözlem yöntemine indirgeyen, böylelikle bilimsel faaliyeti de bilmece çözmeye

⁵⁵ A.Kadir Çüçen, Heidegger'de Varlık Ve Zaman, 2.B., Bursa: Asa Kitabevi, 2000, s. 154.

faaliyetine indirgeyen; teori ile pratiği uzlaştıramayan; olana bağlı kalması nedeniyle ilerleme ve değişimden uzak bırakılan pozitivistimin, bilim anlayışı açıkça yetersizdir

2.5.5. Teknoloji Bilim ve Siyaset İttifakı

Marcuse'a göre egemenlik biçimleri hep yürürlükteydi, ancak teknolojinin uygarlık için kullanması moderniteye özgü bir egemenlik anlayışını ortaya çıkarır. Egemenlik temelinde kurulan düzen durumu, iktidar tarafından hep istenir bir şeydir. Teknolojik uygarlıkta bu durum, araçsal mantık tarafından dayatılan bir şey durumuna gelmiştir. Teknolojik uygarlık için tüketen ve aynı zamanda tüketilen insan, tüm parçalanmışlığı ile yanlış bir örgütlenmeye bağımlı hale gelir. Düzen uğruna parçalanmış kişilikler, totaliter örgütlenmeye eklenirler. Modernlik içinde, akılcı olan her şeye boyun eğmek, sağduyunun temelidir

Teknolojinin topluma uygulanışı Marcuse'a göre, karşılığını uzmanlaşma adı altında atomize edici süreçte bulur. İnsanları öncelikle doğadan, başkalarından ve en önemlisi kendilerinden koparan süreç, standart üretim ve tüketime ayarlanmış şekilde işler. İnsanlar standartlaşmış hayatları içinde, parçalanmış yaşantılar sürdürürler. Marcuse bilim, kapitalizm ve teknoloji ittifakının tek boyutlu toplumu ve insanı ürettiğini belirtir. Tüm bu birleşimlerin sebebi, tek boyutlu insanı elde etmektir. Bir plana indirgenen hayatlar, standartlaşmış dolayısıyla öngörülebilirlerdir. İnsanların ne düşündükleri ve düşüncelerinin hangi eylemlere dönüşebileceği önceden bellidir. Çünkü bir tek düşünme yolu, sadece belli düşünceler üretebilir. Bu durumda insanın kontrol edilebilir olması kaçınılmazdır.

Teknoloji tüm yaygınlık özelliğiyle, toplumu öylesine kuşatır ki egemenlik tarafından içselleştiriliriz. Teknoloji, modern dünyada bir baskıcı güç değil, işleri kolaylaştıran, bu özelliği ile insanları özgürleştiren bir araç ve araçlar bütünü olarak ortaya çıkar. Oysa bu araçlar günlük kullanım için birer araç olmaktan çıkarak, teknolojik egemenliği temsil eden, küçük egemenlik birimlerine dönüşürler.

Bağımlılığa dönüşen teknoloji ile bu ilişkiyi, pozitivistim karşılıklı bir etkileşim ilişkisi olarak gösterir. Pozitivistime göre, bireyselliğimizin feda edilmesi piyasa ortamının doğal sonucudur. Bilim ve kapitalizm ilişkisini gizleyen ve toplum içinde bu ilişkinin gelişmesini yaygınlaşmasını sağlayan ve teknolojik rasyonaliteyi

her anlamda kutsallaştıran pozitivism; bir ideoloji olarak merkezi bir rol üstlenir. Pozitivizme göre ilerlemeyi sağlayan teknolojik egemenliğe teslimiyetin adı, sadece uzlaşmak olabilir. Uzlaşım, yürürlükteki düzenle uzlaşımır. Pozitivizmi özgün kılan ve onun en çok eleştiri almasına neden olan yanı da teslimiyetle şekillenen bilimciliğidir.

Pozitivizm, insanı araca dönüştüren araçsal mantığı, akılcılaşıma olarak gösterir. Akıl olarak modern insanın üzerinde egemenlik kuran araçsal mantığı, insana aitmiş gibi göstererek, direnç mekanizmalarının oluşmasına engel olur. Diğer taraftan da ben diye bir şey kalmayacak şekilde insanı bütün olana hapseder. Akılcılaşıma olarak sunulan bu süreçte, akıl insanlardan uzaklaşarak, insan üzerindeki egemenlik için bir araca dönüşür. Aklın insandan kopuşunu olumlayan pozitivism giderek bir ideolojiye, araçsal aklın ideolojisine dönüşür. Pozitivizm ideolojisi, aklın bir araç olarak toplumu mekaniksel ve işlevsel bir sisteme dönüştürmesini belirler ve sağlar. "Araçsal aklın (öznel akıl) özneliği, pozitivist mutlak nesneliliğin ve mekanik verimliliğin hizmetinde toplumsal sistemin payandası olur. Akıl, üretim kapasitesi, verimliliğin yükselişi ve toplumsal istikrar adını alır. Modern akıl, düzenin yaşam iksiridir."⁵⁶

Akıl bir göz algısına indirgenir ve bir göz gibi listeler, hesaplar ve ölçer. Öznel aklın sadece göze indirgenmiş faaliyet alanı ise onu işlevselci ve mekanistik kılar. Kapitalist sistem sürecinde insanlar bir unsurken akılda bu unsurları işlevsel olarak sıraya dizen listeleyen bir tür göz faaliyetidir. Ayrıca aklın kendisi de insan ve toplum unsurundan koptuğundan dolayı özgürleşemez ve araçsal mantığa hapsolür.

Frankfurt Okulu pozitivism tartışması içinde, aklın sisteme boyun eğmesinin mantığını sorgular. Boyun eğmeyi temel görev haline getiren bir akıl, özünde insana mı aittir. Ayrıca insanı, insan olma özelliklerinden ayıran ve onu araçsal mantığa teslim eden akıl, nasıl olurda kendine güven talep edebilir soruları Frankfurt Okulu'nun temel sorularından bir kaçıdır. Akıl, ya artık insanın özsel parçası değildir ya da aklın bu talepleri aklın sadece kusurlu bir bölümünü teşkil eder. Her iki yorum da belli eksiklikler içerir. Araçsal, öznel akıl, aklın tamamını temsil etmez, ancak buna rağmen aklın tamamı adına konuşur. Aklın tamamını temsil etmeyen akıl ise

---

⁵⁶ Çiğdem, a.g.e., s: 35

egemenliğin aracına dönüşür ve insana ait olmaktan çıkar. “Ussal olarak ve üretken olarak yaşar ve ölürüz. Biliriz ki yok etme ilerlemenin bedelidir, tıpkı ölümün yaşamın bedeli olması gibi; ve biliriz ki vazgeçme ve zahmet doyum ve sevincin gerekleridirler, tecim sürmelidir, ve almasıklar ütöpiktir. Bu ideoloji yerleşik toplumsal aygıtta aittir; onun sürekli işlev görmesi için bir gerek ve ussallığın parçasıdır.”⁵⁷

Pozitivizm, aklı hem teknolojik bir araca dönüştüren hem de siyasal egemenliğin temeli olarak gösteren bir ideolojidir. Frankfurt Okulu’nun özellikle üzerinde durduğu konulardan biri, bir ideoloji olarak pozitivizmin, teknoloji ve siyasal alanı birbirine yakınlaştırma çabasıdır. Kapitalist sürecin kendisi, aklın neden olduğu çoğunluk fikrinden tek boyutlu insan ve toplumu elde etme çabasıdır. Kapitalizm bir ekonomik sistem olarak insanın sadece maddi boyutunu değil ruhunu ve bedenini de kuşatır ve denetler. Özellikle geç kapitalist dönemde toplumu yönlendiren gücün, ekonomi değil kültür ve ideoloji gibi üst yapı unsurları olduğu görülür.

Modern özne sürekli kuşatılmışlık duygusunu yaşar. Frankfurt Okulu’na göre modern birey, evinde kitle iletişim araçlarına teslim ettiği çocuğu, sanal ticaret ve reklam kanallarına bağımlı eşi ve çalıştığı işyerine bıraktığı bedeni ve ruhuyla yaşar. Tüketimin en az üretim kadar önemli bir güçtür. Yeni iktidar her bireyden sorumludur. Eğlenmenin kendisi bile bireyi çalışmaya ve tüketmeye hazırlamalıdır.

Pozitivizmin bu tekelci anlayışın oluşmasına katkısı büyüktür. Toplumu fiziksel değişmezlik yasalarına tabi etmesi, toplumun kontrolüne ve öngörülebilirliğine neden olmuştur. Böyle bir kontrol ise toplumu bir sayılar ve nicelikler bütününe indirgemiş ve toplumun arz talep dengesine göre yönetilmesine yol açmıştır. Modern birey, ürettikleri ve tükettikleri ile sistem içinde varlık gösterebilir.

Modern iktidar için ölüm, istenmeyen bir olgudur. Çünkü sadece ölüm bireyi sistemin dışına çıkarabilir. Foucault’nun belirttiği gibi bio-iktidar, bir yaratma ve

⁵⁷ Herbert Marcuse, Tek Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler, çev. Aziz Yardımlı, 3.B., İstanbul: İdea Yayınevi, 1997, s. 116

ölüme bırakma iktidardır. Disipline edici iktidarın cezalandırıcı tutumundan farklı olarak, bio-iktidarın temel işlevi vatandaşlarına görüldüklerini fark ettirmeden onları görmektir. Dolayısıyla onları her anlamda bilmektir. Bio-iktidar bir bilgi iktidarındır. Bilimle ve onun ideolojisi olarak pozitivizmle çok yoğun temas halinde olan bu iktidar, tüm bireylerin sorumluluğunu üzerine alır. Fakat tek tek bireyler olarak değil bir kitle olarak yani demografik özellikleriyle ve yaşama dair tüm deneyimleriyle ele alır.

Bu yaşamının temel ilkesi olarak uyum, sadece doğal anlamada ayıklanmadan korunmak için değil, toplumsal ayıklanmadan da korunmak için şarttır. Bireyleri örgütleyen ve bölen pratikler, yani kurumlar ve yapılar gittikçe birbirine benzemektedir. Modern toplumda her kurum iktidarla çok yoğun ilişki içindedir. Pozitivizm toplumun temelini oluşturduğunu varsaydığı ekonomik sistemi korumak adına tüm diğer sistemleri ekonomik sisteme bağımlı ve özdeş kılar.

Pozitivizm mevcut düzeni koruma adına, kapitalizmin yarattığı yanlısamlara yardımcı olur. Bir yanlısma olarak reklamlarda bilimsel olduğu kanıtlanan bir ürün tam güveni hak eder. Bilimin tüketime uzanan boyutu nedeniyle çıkar çevreleri ile işbirliği eksizdir. Pozitivizmin bilim için tam güven talep etmesi gibi, bilimde tüketim nesnesi için tam güven talep eder.

Modern toplum içinde bilim ve siyasetin diğer bir yakınlaşma nedeni ise birbirlerinin sınırlarını koruma işlevidir. İnsanları tüm boyutlarıyla ele alma ve bunları egemenlik temelinde buluşturmak bilim ve siyaset ittifakını zorunlu kılarken, bu egemenliği korumak görevi de yine bilime ve siyasete aittir. “Uygulayım bilim ortamında, ekin, politika, ekonomi, tüm almaşıkları yutan yada püskürten bir engüçlü dizgeye kaynaşır. Bu dizgenin üretkenliği ve büyüme gizilgücü toplumu sağlamlaştırır ve uygulamısal ilerlemeyi egemenlik çerçevesi içersine sınırlar. Uygulayım bilimsel ussallık politik ussallık olmuştur.”⁵⁸

Bilim, bilimsel siyaset tanımlamasıyla kutsallık özelliğini siyasetin kullanmasına izin verir. Siyaset ise bu kutsal alanı koruyarak hem kendi hem de bilimin güvenliğini sağlar. Ayrıca bilim siyasetle elde ettiği sonuçları da paylaşarak,

⁵⁸ Herbert Marcuse, a.g.e.,s.12.

toplumun öngörülmesinde siyasete katkı sağlar. Bilim, siyasete hem toplumu yönetme, hem de yönlendirme gücünü verir. Toplumun öngörülebilirliğinin arkasında pozitivistimin fiziksel değişmezlik yasalarını topluma uygulamasını payı büyüktür. Bilim tarafından toplumun öngörülebilirliğinin elde edilmesi, özellikle siyasetin işine yaramıştır. Siyaset, bu öngörülebilirlik sayesinde eylemlerini daha netleştirmektedir.

Siyaset değişmez kurumsal yapısının arkasında iç bağlantıları gizleme amacıyla vardır. Özellikle pozitivism tarafından değişmezlik özelliğini alan siyaset kurumu (çünkü Comte'a göre belli evreler değişse de kurumlar değişmez. Değişen sadece ilişki yapılarıdır.) tüm ilişki ağlarını zorunlu ve doğal gibi gösterir. Çok yoğun iş bölümü ile parçalanmış işler arasında memur genel işleyişi ve mantığı kavrayamaz. Çünkü kendi yetki alanı ona, makinavari bir işleyişin sadece küçük bir hareketini kavrayacak kadar bir bakışa sahip olmasına izin verir. "Bu toplumsal, dirimsel, kurumsal bağlılıktan dolayı memur, her bir resmileşmiş yasanın arkasında dünya görüşüyle ilgili, iradeci, çıkarıcı toplumsal güçlerin durduğunu gör(e)mez. Memur, kendi gücüyle somut yasaların öngördüğü pozitif düzeni, düzenin ta kendisiyle özdeşleştirip, her rasyonelleştirilmiş düzenin sadece belli bir düzen ve dahası toplumsal alanda birbiriyle çatışan meta rasyonel güçlerin telafisi olduğunu algılayamaz."⁵⁹

İdeoloji olarak pozitivism anayasada yer almayan bir kuralsızlık durumu olarak devrimi yoksayarak, siyaseti bu çaresizlik durumundan kurtarır. Değişim sadece düzeni koruma ve sağlamlaştırma adına düzen içinde gerçekleşir. Siyaset içinde de ilerleme düzenin elverdiği ölçüde ve biçimde olur. "Uygarlık ilerlerken, insanlığın doğasını somutta sergilemeye adım adım yaklaşır; en yüksek uygarlık düzeyi 'doğa' ile en uyumlu düzeydedir."⁶⁰ Bilimsel bir siyaset düşüncesi pozitivistimin en büyük isteğidir.

⁵⁹ Karl Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, çev. Mehmet Okyayuz, Ankara: Epos Yayınları, 2002, s. 141

⁶⁰ Herbert Marcuse, *Us ve Devrim: Hegel ve Toplumsal Kuramın Doğuşu*, çev. Aziz Yardımlı, 2.B., İstanbul: İdea Yayınevi, 2000, s. 279

III. BÖLÜM

3. MODERNİTE

3.1. Moderniteye Genel Bakış

Modernliğin Frankfurt Okulu tarafından yapılan bir eleştirisine başlamadan önce, modernliğin ne olduğunu sorgulamak gerekmektedir. Modernliğe nereden baktığımız oldukça önemlidir. Modernliği bütünüyle olumsuz olarak sadece yıktıklarıyla değerlendirebileceğimiz gibi bütünüyle olumlu biçimde yani bir yenilenme faaliyeti olarak da görebilmek mümkündür. Bakışımızı netleştirmek için modernitenin ne olduğunu sorgulamak gerekir. Modernlik nedir? sorusu sorulduğunda bir başlangıç noktası belirlemeye yönelik bir cevap geliştirilir.

Modernliğe bir başlangıç noktası bulma arayışı, kronolojik nitelikteki bir çabadan ziyade moderniteye nasıl bakıldığı ile ilgili, yani içerikle ilgili bir çabadır. Bu çaba; modernliğin bir yeniden doğuş olarak kavramsallaştırıldığı döngüsel bir tarih anlayışı ile modernliğin eskiden kesin bir kopuş olduğu anlayışını koruyan ilerleme çizgisine dayalı tarih anlayışı ile arasındaki bir ayrımla bağlantılıdır. Bu iki görüşten ilki, modernliği 16. Yüzyılda gerçekleşen Rönesans hareketleri ile temellendirirken, ikincisi modernliği 18. Yüzyıl ile yani Fransız devrimi ve uluslaşma süreci ile başlatır. Modernliğin başlangıcını farklı algılayan bu iki görüş, modernliğin ne olduğuna dairde iki farklı görüş ortaya atar.

16. üzyıldan itibaren başlayan modernite görüşü, ilerleyen ama döngüsel bir tarih anlayışı içinde, antik Yunan dönemine geri döner. Bu geriye giden tarih anlayışının verimli birçok yönü olmasına rağmen bu görüş eskiden dolayısıyla bin yıllıklık düşlerinden ve nesnel dünya görüşlerinden kopamaz. Dolayısıyla eskinin karşıtı anlamına gelen modernliğin, gerçek anlamından uzaklaşır. Geçmişle yoğrulmaya çalışan bir modernlik anlayışı modernliğin kendisiyle tezattır. Modernliği geçmiş dönemlerden tamamen ayıran durum; modern dönemde insanların kendi dönemlerinin farkındalığına ulaşmasıdır.

Aslında 17. Yüzyılı, 16. Yüzyıldan ayıran önemli modern kanıtlar vardır. Örneğin 16. Yüzyıl Rönesans düşünürleri bugünü geçmiş içinde ararken yapmaları

gereken ilk şeyin, kendi zayıflıklarını kabul etmek olduğunu belirlemişlerdir. . Calinescu kitabında “Öncüllerimizden daha keskin bir görüşe sahip olduğumuzdan yada daha yüce olduğumuzdan değil, öncüllerimizin dev endamının bizi yükseğe çıkarmasından ve bu endamın üstünde doğmamızdan ötürü bizim daha fazlasını ve daha uzakları görebildiğimizi”⁶¹yazmaktadır.

Ortaçağ nesnel ve ontolojik görüşünden dünyasal olma farkıyla ayrılan Rönesans içeriğinde, geçmişe ve altın çağa dönüş hayalleri barındırır. 17. Yüzyılda bir kesinlik arayışı içinde bir başlangıç çizgisi çizen Descartes ise geçmişle tüm bağlarının koparır. Modernliğe uzanan yolda en önemli mihenk taşı olan bu durum yine de dinsel olanla yolunu açık bir şekilde ayıramaz. Descartes’ın ve Newton’ın tüm kesinlik arayışları, sistematik çalışmaları ve bugünü dünyevileştirme çabalarına rağmen onların görüşlerine sızmış olan bir dinsel ve tinsel amaçlılık söz konusudur.

Tanrının kurduğu dünya, insana büyük roller verse de insanın yetkilerini sınırlandırır. Modernitenin temel anlayışını ise dünyaya fırlatılmış bir insandan çok dünyayı kuran, şekillendiren ve yeniden yaratan bir insan oluşturuyordu. Modernite; Rönesans düşünürlerinin algıladığı gibi cücelerin eski devleri takip ettiği bir dünyada değil de akıl sahibi olarak en büyük güce sahip insanların oluşturduğu bir dünyada kimliğini kazanıyordu. İnsan sadece Tanrıdan değil, geçmişten ve mittern de arınarak özgürlüğüne kavuşuyordu.

Modernlik sürekli bir oluşu temsil eder. Modernlik başladıktan sonra yeniden ve çoğu zaman kendi karşıtını oluşturarak yeniden doğar. Moderniteyi eskiden kopuş anlamıyla 18. Yüzyıla sıkıştırıp bir başlangıç bulma çabası ise iki yönden sakıncalıdır. Moderniteyi geçmişten bir kopuş olarak görmek modernitenin anlamını daraltır. Modernite geçmişle birleşmiş pek çok özellik ve görüş barındırır. Geçmiş, bugüne bir anlam sunar. Bugünü geçmişten tamamıyla arıtmak mümkün değildir.

---

⁶¹ M. Calinescu, Five Faces Of Modernity, Durham, Nc: Duke University Pres, 1987’de Yayımlanan Kitabından Krishan Kumar, Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları:Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma, çev.Mehmet Küçük, Ankara, Dost Kitapevi Yayınları, 1995, s. 94 (Söz konusu bilgiyi Kumar, Calinescu’nun kitabından aktarmaktadır.)

Geçmiş modernitenin içinde kendine yer bulur. Bu anlamda geçmiş istenilen, beklenen bir olay değil, bir gerçek olgudur. Kendiyle geçmiş arasına bir çizgi çeken modernite, geçmişle dolaylı bir ilişki kurar veya kurmak zorunda kalır. Örneğin modernitenin başat imgelerinden biri olan ulus kavramı ve ulus kavramını yaratan milliyetçilik bir tür geleneğe, eski birlik simgelerine geri dönüşü işaret eder.

Akılçılaşıma ve öznelleşme gibi birbirine karşıt ama birbirini tamamlayan modernitenin iki temel ögesini, sağlam bir zeminde buluşturan Descartes, bu ikiciliğiyle moderniteye; izleyeceği kesin yolu sunar. Descartes Tanrı idesinde ve tanrının imgesi olarak gördüğü insanda, akıl ve iradeyi buluşturur. Alain Touraine'nın belirttiği gibi eğer insan akıl temelinde düşünen bir varlıksa bunun paralelinde insan iradesiyle kuşkulanan, reddeden, isteyen veya istemeyen de bir varlıktır. Tanrıdan alınmış akıl nüveleri ve sahip olduğu doğal irade, insanın bir egemenlik sürecinin içinde veya tam tepesinde bulunmasına neden olur. Tanrısal imgesi ve doğal iradesi arasında serimlenen insan varlığı, egemenlik gücünü bu etkileşimden alır.

Evrensel ve bireysel olan arasında kurulan bu ilişkinin, dünyevi bir çerçevede kurulmasını sağlayan en önemli etken ise nesnel akıldan öznel akıla geçiştir. Özneye uzlaşan akıl, hakikat ve rasyonel doğru iddialarından vazgeçer. Bu anlamda Tanrıdan da vazgeçen sistem, evrensel olana akıl yoluyla ulaşır. Böylelikle insanın yaşadığı rasyonel dünya, insanın yarattığı nesnel dünyaya dönüşür ve insan tek güç olarak modern dünyadaki başat yerini alır.

Akıl ve özneyi birbiri içinde eriterek ilerleyen süreç giderek tekçi bir tutuma yönelir. Nesneye etkileşimini sonlandırdığından dolayı özne kendisine benzemeyen her şeyi kendisine benzer hale getirir. Farklı olana yönelik tahammülsüzlük modern toplumun en önemli özelliği haline gelir. Bu durum bireyi de yalınlaştırır. Birey, düşünme faaliyetini sadece iradenin anlamı içinde kullanır. Düşünme faaliyeti sadece iradenin içinde yani isteme, istememe, reddetme, yaratma, ve kurma faaliyetleri içinde varlığını koruyabilir.

Aklın özneye hizmetiyle gerçekleşen akıl, özne ittifakı dünyaya yönelir ve sürekli yeni olana işaret eder. Bu aslında yıkma ve yeniden kurma anlamına gelir. Eşitlik, demokrasi ve adalet adına yıkılanlar bunlar adına kurulamazlar. Akıl fikriyle

şekillenen toplumsal, düşünsel ve ekonomik alan, özne kavramı ile asıl işleyiş formunu kazanır. Tüm bağlarından kurtularak özgürleşen özne, akılla birlikte var olur ve modernliği var eder. Akıl ve özne modernliğin zeminidir. Modern toplum tüm kesinliğiyle bu temeller üzerinden yükselir. Modernlik tüm gücünü, bağımsız olan ve kesinliği vaat eden akıl ve özne temelinden alır.

Bir yenileme hareketi olarak kendini gösteren modernlik; gelenek, din ve mit gibi öğeleri silerek akıl ve özneyi sınırlayan her şeyden kurtulur. Böylelikle özne ve aklın modernlikten önceki tüm anlamları değişir ve modernlik içinde yeniden kurulma fırsatı bulurlar. Bu sahip oldukları yeni anlamlarıyla özne ve akıl, geçmişten arınmış şekilde, ileriye yönelirler. Geçmişe hiç yönelmeden, bugünle geleceği şekillendirirler. Zamanın durdurulduğu yer olarak modernite, kendi zamanını kendisi ayarlar. Bu durum, modernitenin sonu ve bitişi olmayan bir gelişim çizgisi izlediğini gösterir. Modernite, özne üzerindeki vurgu gelişimi, akıl üzerindeki vurguyla da devamlılığı işaret eder. Bu anlamda modernitenin zemini insan ömrüne ve insan aklına indirgenemeyecek ölçüde soyut ve evrenselidir. Doğumla başlayıp ölümle biten bir değişim izlemediği gibi tek tek insanların aklına da indirgenemez.

Modernitenin akıl ve öznesi değişmez evrensel yasalara tabiidirler. Görev ve sorumluluklarını belirleyen de yine bu yasalardır. Evrensel yasaların keşfi, gelişimi sürekli kılacak ve belirsizlikle beslenen bir kırılmaya izin vermeyecektir. Belirsiz bir öteki dünya figürü, evrensel ve değişmez yasalara tabii olan dünyadan atılır. Dünyevileşen her şey kesinliği garantisi haline gelir.

Kesinlik ve ilerleme amacının bulunduğu nokta bilimin var olduğu noktadır. Bilimsele ulaşabilmek için modernliğin aklı; evrensellik ve değişmezlik gibi özellikleriyle, özne ise duyuların kesinliği ile katkı sunmaktadır. Duyuların kesinliği ile değişmez olan doğanın ve toplumun yasalarını keşfedilecektir. Descartes'ın kriz durumundan çıkış noktası olan özne, modernliğinde çıkış noktasıdır. Ölçen ve hesaplayan olarak özne, maddi dünya ile bir iletişim aracıdır. Doğa ve toplum bu iletişimle birlikte kontrol edilebilen hale gelirler ve dünyevileşirler. İletişim esnasında iletişim sürecini bozacak tüm belirsiz öğeler elenir.

Descartes kriz durumundan çıkışı *ben* kavramında bulur. Ancak *ben* kavramından çıkışı ise Tanrıyla sağlar. Ama bu tanrı biçimsel kılıfa bürünmüş ve

dünya ile sınırlı bir iletişime sahip olan bir tanrıdır. Biçimselleşen her şey gibi Tanrı da ölmez ve araçsal çıkarlar etrafında yaşatılmaya çalışır. Tanrının varlığı değil de gölgesi altında kurulan modern dünya, aklın devindirici gücüne göre şekillenir. Kullanılan bir nesne olarak doğa, insanın hizmetine girmiştir. Bu durumun verimli bir ürünü olarak üretim, değişim ve dönüşümü hızlandırıcı bir etki yaratmıştır. Bilim ve sanayi gibi ürünlerden beslenen modernlik, gelişimini tamamlamıştır. Siyasi, kültürel özelliklere sahip Fransız devrimi ve ekonomik özelliklere sahip İngiliz Devrimi modern toplumun gelişimini doruğa çıkarmıştır.

Bu gelişimi korumak ise devrimlerin yerini evrimlerin almasıyla sağlanmıştır. 19. Yüzyılda bu devrimlerin yarattığı kaos, Comte'un pozitivizm anlayışı ile normale dönmüştür. İnsanlık üç hal yasının sonuncusu olan pozitivist evreye ulaşmıştır. İnsanlık bilimle aydınlanmış kendini sınırlayan tüm bağlardan koparak özgürleşmiş ve gücünü kullanarak zenginleşmiştir. İnsan modern dönemle birlikte kuran, yaratan ve yapan olarak etkin bir role sahip olmuştur. İnsanlık bu aşamada tarihin ve doğanın gerekliliklerine uymuştur. Ancak doğal olan süreç aynı zamanda insanlığın başarısıdır. İnsan, geçmiş aşamaların tüm izlerini yok etmiş ve yeniden başlamıştır. Akıl ve öznenin uyguladığı duyu deneylerince kanıtlanmayan her şey silinmiştir.

Bilim ilerlemenin güç kaynağıdır. Bilim akla çağrı yapar. Bu çağrı bir vahiy kadar belirsiz ve metafiziksel değildir. İnsan bu çağrıyı bizzat kendi kendine, kendi aklına yapar. İnsan daima aklından yola çıkar ve buradan evrensel ulaşır. Bu anlamda devindirme ve dönüştürme gücü uzaklarda veya öte dünyada değil, insanın kendisindedir. İnsanlar kendilerini güçlü kılacak olan bilgiye, sahip oldukları duyu deneyimleri aracılığıyla kolaylıkla ulaşabilirler. Hayal edilen aklın araçsal kullanımıyla gerçekliğe dönüşür. İnsan aklın araçsal işlevi ile tüm gereksinimlerini karşılar. Toplum, doğa ve diğer ötekiler üzerinde kontrol eden, kuran ve dönüştüren olur. İnsan modern dönemde bu güce sahip olduğunun bilincine varmıştır. İnsan pozitif evrede, diğer evrelerde olduğu gibi akışa boyun eğmez, akışı yönlendirir ve şekillendirir.

İnsanın kendi akli yoluyla ulaştığı evrensel akıl, toplumsal olanla uyum düşüncesini pekiştirir. İnsan akli, toplumsal akla tabiidir. İnsan kendisinin dışında olan bir tanrı ve hükümdara bağımlılıktan kurtulmuştur; ancak evrensel akla ve

evrensel akıldan nüveler taşıyan kendi aklına tabidir. Ama bu tabi alma durumu Tanrı ve hükümdar gibi bir güce bağlı olmakla aynı anlama gelmez. Aksine insanın kendi kendisine bağlı olması anlamında özgürlüğü getirir. İnsan bağlı olduğu toplum içinde varolur. Çıkar ve sorumluluklarını bu toplumsal uyum içinde belirler.

Akla güven insanın, toplumun ve doğanın uyumlu birlikteliğini oluşturabilir. Adalet eşitlik ve özgürlük gibi kavramlar ise bu uyum sayesinde ortaya çıkabilecektir. Akla tabi olmak özgürlüğe tabi olmaktır. Eleştirel teori tam da akla vurgu yapılan bu noktada eleştirisini yoğunlaştırır.

3.2. Frankfurt Okulu'nun Modernlik Eleştirisi

Modernliğin bugünü ile vaat ettiklerin karşılaştığımızda Frankfurt Okulu'nun başat konusu olan modernliğin eleştirisi ortaya çıkar. Bu anlamda eleştirinin kaynağı bugündür. Modernliğin kurucu iki ögesi olarak özne ve akıl, süreç içinde giderek kendi içlerine dönmüşler ve aralarındaki uyumlu birliği yitirmişlerdir. Bu parçalanıştan kendi çıkar ve arzuları tarafından yönlendirilen, amaçsal varlığını yitirmiş bir özne ve bir güç unsuruna dönüşmüş olarak kar sistemi tarafından yönlendirilen bir araçsal akıl ortaya çıkar. Bu parçalanışı tarihlendirdiğimizde 18. Yüzyıl gibi evrensel iddialardan vazgeçilip, daha somut olana yönelindiği ve sanayinin şekillendirdiği bir çağa bakmak mümkündür. Modernliğin kültürel çıkışları, modernliğin ekonomik duruşunu da belirlemiştir. “Sanayicilik basitçe büyük ölçekli teknoloji yada ekonomik büyüme ve hatta genelde uygulamalı bilimler değildir. Sanayicilik bunları içerir ve bunların ötesine gider. Sanayicilik, dünyada sürekli bir kriz ve yenilenme halinde olan bir sistemin yularını çözmüş olma bakımından modernlikle uyumludur.”⁶²

Aklın ve öznenin amaçsal niteliklerini kaybedip araçsal bir anlama sahip olmasında, sanayinin ve bir sistem olarak kapitalizmin etkisi büyüktür. Kapitalist sistemle birlikte özne nesneyle birlikte kurduğu karşılıklı uyum ilişkisini yitirir. Özne akıl yoluyla nesne üzerinde tahakküm kurar. Ancak daha sonraları tahakküm eden öznenin kendisi de tahakküm edilen bir nesneye dönüşür. Sistem karşısında özne, nesne ve akıl üçlüsünün her biri bir araca dönüşür. Bu üç unsur yok olmaz; ancak

⁶² Krishan Kumar, Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları: Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma, çev. Mehmet Küçük, Ankara: Dost Kitapevi Yayınları, 1995, s. 105

biçimselleşerek bir araca dönüşürler. Nesne, özne ve akıl tarafından işlenene ve dönüştürülene; akıl işlevsel olana ve özne ise yaptığı eyleme dönüşür. “Eleştirel ve toplumsal pratiklerin dönüşümü karşısında gerilemezden önce, ilkin Avrupa’da batılılaşmış dünyanın genelinde egemen olan bu klasik modernlik anlayışının ana izleği ister bilimsel ve teknik aklın utkusu, ister bireylerin gereksinim ve isteklerine toplumun verdiği akılcı yanıtlarla olsun toplumsal edimciliğin yapıtlarıyla, ürettiğiyle özdeşleştirilmesidir. Modernist ideolojinin her şeyden önce öznenin ölümünü ilan etmesi işte bundan dolayıdır. 16. yüzyıldan günümüze, batı düşüncesinin egemen akımı maddecilik olmuştur.”⁶³

İnsanın dünyayla kurduğu ilişki oldukça dünyevidir. İnsan dünya ile ilişki kurmak için tüm dünyevi olmayan özelliklerini yok eder. Böylece dünyayla kendi olarak değil, yaptıkları aracılığıyla iletişim kurar. “İnsanın artık ne doğası nede doğal hakları vardır; insan artık yalnızca yaptığıyla özdeşir, hakları yalnızca toplumsal niteliklidir. Akıl bir düzen düşüncesi, keşfi olmaktan çıkmış tarihsel dönüşüm gücüne dönüşmüştür; mekanik olan toplum fikri artık organik bir nitelik almıştır. Bu durumda, özneyle toplum ayrımı ortadan kalkmakta, insan tümüyle toplumsal ve tarihsel bir varlık haline gelmektedir.”⁶⁴

Sanayi bireyi tüm boyutlarıyla kapsar ve onu bir Tanrı gibi belirler. Öznenin görevi çalışmaktır. Bu nedenle bireyi modern topluma bağlayan bireyin emekçi oluşudur. Foucault’nun belirttiği üzere, ilk hapisane yani ilk dışlama pratiği 18 Yüzyılda ortaya çıkmıştır. Çalışan ve çalışmayanı ayıran böyle bir pratik, bireyi yok etmez, ancak geri kazanmak için dışlar. Ayrıca bu pratiğin diğer bir işlevi, toplum içinde normal olan ve normal olmayanı belirleyebilmektir. “Suçlulara daha insanca bir cezanın uygulanacağı ve mahkumların ıslah edileceği vaatleriyle kurulan hapisane sayısız reforma rağmen bir türlü beklenen işlevi yerine getirememiş; tersine neredeyse suçun kendisinin kurumsallaştığı, suçlu girenin suça eğilimli olmayı öğrendiği bir mekana dönüşmüştür. Dolayısıyla Foucault’ya göre hapisanenin asıl işlevi suçluları ıslah etmek değil, suçu sorunsallaştırarak suça eğilimlilik adı verilen bir öznel deneyim kurmak ve *iyi çocukları* bu yeni ve bilimsel

⁶³ Alain Touraine, Modernliğin Eleştirisi, çev. Hülya Tufan, 5.B, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004, s. 45.

⁶⁴ Touraine, a.g.e., s. 77.

olarak tanımlanmış deneyimin içerimlediği normlara göre koşullandırmaktır.”⁶⁵ Bu anlamda çalışmak bir ölçüttür. Birey topluma emeğiyle bağlıdır. Bireyin sadece işgücüne indirgenmesi, toplum ve ekonomi arasındaki derin bağları açığa çıkarır.

Birbirini tetikleyerek ortaya çıkan ulus devlet kavramı ve bir sistem olarak kapitalizm, derin çıkar bağlarıyla birbirine bağlıdır. Kapitalizm ve uluslaşmayı aynı döneme ve mekana sığdıran tek şey, aralarındaki karşılıklı bağımlılık (alış veriş) ilişkileridir. Sistem; kendini var edebilmek için, içersinde besleneceği, yasal olarak belirlenmiş ve coğrafi olarak çizilmiş sınırlara sahip bir yapı içinde kurar. Birlik düşüncesi kral etrafında şekillenen ulus öncesi imparatorluklar; kapitalizmin dinamik sermaye, rekabet ve denetim merkezli özellikleri ile yani yeni üretim biçimiyle uyumlu değildir. Bu uluslaşmayı sağlayacak ve sürdürecekt güç; milliyetti. (Daha sonra bazı aydınlar tarafından doğal toplulukları belirlemek amaçlı ırkçılık olarak da kullanıldı.)

Devlet; bireyin hayatının her boyutuna müdahale eder. Bu müdahale aslında genel olarak, bireyin ulusallaştırılması sürecidir. “Hiçbir modern ulus, verili bir modern etnik temele sahip değildir, şu halde esas sorun, halkı üretmektir”⁶⁶ Bireyler, Althusser’in deyimiyle özneliğe çağrılırlar. Tüm günlük pratikleri kuşatan ‘devletin ideolojik aygıtları’, işçinin hem sınıf hem de ulus içinde kalmasını sağlarlar.

Bir araç olarak akıl, kapitalizme evrensellik formuyla rasyonalizasyonu, devlete ise bürokratik yapıyı sunar. Kapitalizm, aklın ideolojileşmesi olarak rasyonalizasyon süreci ile, kendini geliştirme ve yaygınlaştırma fırsatı bulur. Modernitenin çıkış noktası olan akıl, rasyonalite ile birlikte egemenlik için bir araca dönüşür. Egemenlik aracı olarak akıl, aydınlanmanın ilk anlamı olan dünya ile uyum amacından koparak bireyin tüm pratiklerini kuşatır. Bilim inançlardan, geleneklerden arındığı gibi bireyde bunlardan arınır.

Weber’e göre kültürel olana sızrayan akılcılaştırma dünyanın büyüünün bozulmasına neden olur. Akılcılaştırmayla birlikte dünya yalınlaşmış, kendisine anlam sunan tüm süslerini yitirir. Ahenksel bütünlük olarak dünya akılcılaştırmayla birlikte

⁶⁵ Michel Foucault, Büyük Kapatılma, çev. Işık Ergüden ve Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000, s.17.

⁶⁶ Balibar ve Wallerstein, Irk Ulus Sınıf, çev. Nazlı Ökten, 3.B, İstanbul:Metis Yayınları, 2000, s.118.

olgular ve olguların sayılarına indirgenmiş bir toplama işaret eder. Dünya nesnel içeriğini yani amaçlılığını yitirir. Artık arayışlar gerçekliğin yapısını aramaktan çok mevcut gerçekliğe uyma şekline dönüşür. Akıl gerçekliği önceler ve belirler. Kitle olarak toplum ise bu gerçekliğe uyar.

Frankfurt Okulu aydınlanmayı bütünüyle olumsuz algılamaz ancak Weber'in akılcılaşmaya yönelik karamsar bakışını benimserler. Özellikle Horkheimer akılcılaşmaya yazılarında geniş bir yer verir. Akılcılaşma eleştirisini, öznel akıl ve nesnel akıl arasında yaptığı ayrıma dayandıran Horkheimer, öznel akı, düşüncesinin soyut işleyişine indirger. Öznel akıl bir hesaplama ve listeleme faaliyetidir. Amaca ulaşmadaki araç boyutudur. Nesnel akıl ise kendi içinde bir amaçlılık taşır. Sadece insana ve insanın çıkar ve isteklerine bir araç olmak yerine insanın diğer tüm varlıklarla paylaştığı ortak bir nosyondur. Horkheimer insanın akla uygunluğunu belirleyen diğer varlıklarla oluşturduğu uyum olduğunu belirtir. İnsanın dünyadaki yerini belirleyen bu akıl, aynı zamanda insanı dünya ile kurduğu iletişimle tanımlar. İnsan dünya ile iletişim kurarak gerçekliğe ulaşır. Bu iletişime anlamalar yükleyen insan, inanç ve gelenekleri yaratır ama aynı zamanda yarattıklarıyla da savaşır.

Ayrıca nesnel akıl kendi kendisi üzerine düşünür, yani eleştireldir. Bu nedenle dünya ile uyum, bir itaat ilişkisine neden olmaz. Nesnel akıl amaçlar tarafından yönlendirildiğinden zaman zaman yarattığı anlamlarla savaşır. Bu anlamda nesnel aklın dinle çatışması, öznel aklından daha ciddidir. Öznel akıl ise araçsal tutumu nedeniyle dinle savaşmaz. Dini kullanarak, onu kendisine hizmet için biçimselleştirir.

Öznel akıl, nesnel akıl ile iletişimdeyken ahenksel bütünlüğe hizmet eder. Ancak kendini nesnel akıldan kopardığında amaçsız bir araç olarak, her şeyi biçimselleştirir. Horkheimer'e göre akılcılaşmanın başladığı yer tam da burasıdır. Öznel akıl burada nesnel akılla iletişimdeyken kazandığı tüm özellikleri kaybeder ve eleştirel özelliğini güç kullanabilme özelliğiyle değiştirir. Öznenin akı olarak bilgiyi elde eder. Bilgiyi bir güç olarak kullanır. Nesnel akıl boyutunu yitiren öznel akıl, akıl kavramını yalnızca kendisi ile tanımlar. Akıl, listeleyen ve sıralayan olarak

araçsaldır. Akıl tek tek öznelere indirgendikçe daha çok biçimselleşir. “Akıl öznelleşirken biçimselleşmektedir de.”⁶⁷

Nesnel akıldan öznel akla geçişle yani akılcılaşmayla birlikte akıl, dünyayla nesnel bir iletişim kurmak yerine dünyayı kontrol ederek, ona egemen olmaya çalışır. Dünya, çatışan ve uzlaşan anlamlar yerine sıralanan ve listelenen bir dünyaya dönüşür. Değerlerinden arınan dünya, verimlilik ilkesi ile yıkar ve yeniden kurar. Weber’in olaylar dünyasıyla, varlık dünyası arasında ortaya çıkan bir ayrılma olarak belirlediğini, Frankfurt Okulu öznel akıl ve nesnel akıl arasında ortaya çıkan bir ayrılma olarak belirler. Ancak geçişler farklıdır. Dünyanın büyüğü bozulmuştur. “Weber'e göre modernlik Gök'le Yer arasındaki ittifak ve birliği ortadan kaldırır. Bu da dünyanın büyüğünü bozar ve sihri yok eder ama aynı zamanda da akılcı kozmolojileri kırar ve gerçekten de nesnel aklın egemenliğine son verir.”⁶⁸

Özgürleştirici eylem olarak görülen modernlik, kendi karşısına dönüşmüştür. Yücelttiğini varsaydığı özneyi hapsedmiştir. “Modern olmak bizlere serüven, güç, coşku, gelişme, kendimizi ve dünyayı dönüştürme olanakları vaat eden; ama bir yandan da sahip olduğumuz her şeyi, bildiğimiz her şeyi, olduğumuz her şeyi yok etmekle tehdit eden bir ortamda bulmaktır kendimizi. Modern ortamlar ve deneyimler coğrafi ve etnik, sınıfsal ve ulusal, dinsel ve ideolojik sınırların ötesine geçer; modernliğin, bu anlamda insanlığı birleştirdiği söylenebilir. Ama, paradoksal bir birliktir bu, bölünmüşlüğü birliğidir: bizleri sürekli parçalanma ve yenilenmenin, mücadele ve çelişkinin, belirsizlik ve acının girdabına sürükler. Modern olmak, Marks’ın deyişiyle ‘katı olan her şeyin buharlaşıp gittiği’ bir evrenin parçası olmaktır.”⁶⁹

Sanayileşme atağıyla birlikte insan, köylerden kentlere göç etmiştir. İnsanın doğadan kopuşu oldukça sıkıntılıdır. Çünkü insan için toprak sabit, değişmeyen bir güven kaynağıdır. Ekonomik unsurların yanında kültürel unsurlarını da topraktan elde eder. Ekmeğini, geleneğini ve inançlarını, bu ortak kaynaktan çıkarır. Topraktan kopan insan köklerinden kopmuştur. Köklerinden kopan her şey gibi değişime açık

⁶⁷ Max Horkheimer, Akıl Tutulması, çev. Orhan Koçak, 5.B., İstanbul: Metis Yayınları, 2002, s. 58

⁶⁸ Touraine, a.g.e., s. 45.

⁶⁹ Marshall Berman, Katı Olan Herşey Buharlaşıyor, Çev. Ümit Altuğ – Bülent Peker, 3.B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s. 27

hale gelir. Doğa ile kurduğu karşılıklı iletişim onu dünya ile uzlaştırırken kente gelişle birlikte doğadan kopar ve iletişim bozulur. İnsan kentte bu yurtsuzluk duygusu ile yaşamına devam eder. İnsan kente gelişle birlikte kutsal olandan, gelenekten ve doğadan ayrılır. İnsanın bu ayrılışı tüm bağlarından kurtulması anlamında bir özgürlük olarak değerlendirilebileceği gibi bir yabancılaşma olarak da değerlendirilebilir. Nesneden kopuş özneyi yabancılaştırır.

Modernist ideoloji dünya ile insan arasında yeniden bir uzlaşım için araçsal akılı kullanır. Ancak bu akıl nesnel akıldan koptuğu için sadece araçsal anlamda dünya ile iletişim kurar. Bu iletişim amaç unsurunun eksik olması nedeniyle ilişki, bir egemenlik ilişkisine dönüşür. Birey dünya ile iletişime geçebilmek için öncelikle özne haline gelir. “Bu yüzden kendi çalışmalarının genel bir değerlendirmesini yaparken Foucault, insanların batı kültüründe özneye dönüştürülme biçimlerinin analizine verdiği önemi vurgular ve bu öznelleştirme sürecinde etkili olmuş üç ayrı nesnelleştirme kipini öne çıkarır: kendilerine bilim statüsü veren ve konuşan özne, emek üreten özne ile biyolojik anlamda yaşayan özneyi nesnelleştiren araştıran kipleri; özneyi kendi içinde bölen ve başkalarından bölüp ayıran pratikler; ve son olarak insanın kendisini özneye dönüştürme biçimleri”⁷⁰

Birey özne haline geldiğinde din unsuru dahi biçimselleşerek, özneyi dünyevileşme ve akılcılaştırma hareketine yönlendirir. İnanç ahlakı, görev ve sorumluluk ahlakına dönüşür. Bu nedenle birey dünya içi bir çilecilik anlayışıyla dünyaya yönelir. İbadeti biriktirmek ve çalışmak olan bu yeni tip insan Weber’e göre aynı zamanda kapitalizmin baş kahramanıdır. İnsan modern toplumda tüm yaşam pratiklerinde öznelleşmeye çağrılır. Foucault’nun belirlediği üzere birey; bilgi öznesi, iktidar öznesi ve kendi eylemlerinin etik öznesi olarak sürekli yeniden kurulur.

Bu sistem içinde insan kurucu öge olarak yani bir özne olarak gösterilir. Ancak insan, sistem içinde işlenen ve dönüşen bir nesnedir de. Özne olarak tüm bu işleyişin sorumlusudur. İnsan modern dünyanın öznesi ve nesnesi olarak gelişim ve yıkımı bir arada yaşar. Özne olarak gelişir, nesne olarak ise yıkılır. İnsan yıkılanın

⁷⁰Ferda Keskin Özne ve İktidar’a Önsöz, Çev. Işık Ergüden -Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000, s. 58

baskısıyla (modern toplumun nesnesi olarak) ezilir, ancak ezen olmasından dolayı bu baskıyı hissetmez. İnsan bu baskıyı arttırdıkça kendini daha çok özne hisseder. Aslında baskı yapan da baskı altında kalan da kendisidir.

Modern toplumda din kendini biçimselleştirerek, yok olmaktan kurtulur ancak biçimselleşme uğruna Tanrıyı kaybeder. Nietzsche'nin deyimi ile Tanrı ölmüştür. Tanrıyı öldüren insan bir değer boşluğu içinde, kendini yalnızca kendine dayandırır. Yapabileceklerinin ve bileceklerinin tek garantisi kendisidir. Diğer insanlarla paylaşılan tek unsur değerler değil, çıkarlardır. İnsan bitip tükenmeyen arayışları nedeniyle kendinden başlayarak çıktığı yolda yine kendine varır. Kendisini karşılaştıracığı bir ölçüt veya ulaşmaya çabalayacağı yüksek değerler yoktur. Bu belirsizlik ortamı, onu sürekli tedirgin eder ve kaygı durumunda bırakır. Kaygıdan kendisine dayanarak kurtulmaya çalışır. Ancak bu onun için daha kaygılandırıcı bir hal alır. Kendisi ölçütsüz bir ölçüttür. Sahip olduğu şeylere baktığında kendini yüceltirken, kaybettiklerini gördüğünde kendi kendini aşağılamaktan alamaz. Modernliğin kurucu ögesi olarak suçlayacağı tek kişi de yine kendisidir. Özne yüceltme ve aşağılama duygularını bir arada taşır.

Tezat olanların bir aradalığı modernliğin ayırıcı bir özelliğidir. Modernlik geçmişi yıkmış ve yeni bir sayfa açmıştır. Ancak modernlik temellerini geçmişin enkazı üstünde kurar. Modernliğin yapısı, çatıştığı geçmişin üzerinden yükselir. Geçmiş belirsizde olsa modernliği etkilemeye devam eder. Aydınlanma bütünüyle aydınlık, ortaçağ bütünüyle karanlık değildir. Modern insan özlemini, umutlarını ve korkularını yine bu geçmişten alır. Aydınlığa umut bağlar, karanlıktan korkar ve varlığın özlemini çeker. Modern olmak çelişkide olmaktır. Modern insanda, geleceğe yönelme umudu ve geçmişe özlem duygusu bir aradadır.

3.3. Frankfurt Okulu'nun Tek Boyutlu Toplum Anlayışı

Frankfurt Okulu'na göre modern birey için toplum bir roller ağıdır. Modern bireyin sahip olduğu pek çok rol vardır. Bu rollere sahip olma konusunda bireyi toplum yönlendirir. Roller bu anlamda seçilmiş ve kazanılmış roller değil, verilmiş rollerdir. Modern bireyin de özgürlük çelişkisine bir örnek niteliği taşıyan bu durum da birey, sadece verilmiş roller arasında seçim yapabilir. Özgürlüğün sınırı buraya kadardır.

Belirlenmiş seçenekler dışında seçim yapma şansı yoktur. Modern ideoloji bu durumu özgürlük olarak gösterir. Çünkü diğer olası alternatifleri yok sayar. Uyumlu olma baskısı altında sürekli rol değiştiren birey, kişisel bütünlüğünü korumakta zorlanır. Belirsiz bir kimlik duygusu içinde topluma uyum sağlar. Sahip olduğu pek çok rol arasında hiç birine de tam uyum sağlamadan yaşamına devam eder. Oynadığı karşıt roller arasında kişiliğini kaybeder.

Frankfurt Okulu'nun belirlediği üzere kitle toplumu; kişiliklerini, duygularını, inançlarını ve düşüncelerini yitirmiş tek tek bireylerden oluşur. Roller arasında bölünen, uyum baskısı altında ezilen insanlar bireyler olarak değil çoğunluk olarak ele alınırlar ve Marcuse'a göre toptan olarak da yönetilirler. Marcuse'un kitle toplumuna yönelik vurgusu özne olarak insanın yok oluşuyla bağlantılıdır. İnsan öznelleşme baskısı altında kitleselleşmiştir.

Foucault'nun öznelleşme pratikleri olarak nitelediği pratik, bir kitle toplumu anlayışını pekiştirir. Bireyler farklı özelliklere sahip özneler olmaya değil de öznelleşmeye çağırılırlar. Öznelleşme bireyi tüm alanlarda kuşatır. Modern dönemde bireyden ne sadece kol emeği ne de kafa emeği istenir. İstenen bir bütün olarak insandır. "Kitleysel üretim ve kitleysel dağıtım bütün bireyi ister, ve işleyimsel ruh bilim çoktandır fabrika ile sınırlı olmaya son vermiştir. Çok yanlı içe-yansıtma süreçleri neredeyse düzeneksel tepkilerde kemikleşmiş görünürler. Sonuç uyarlanım değil ama öykünmedir – mimesis: bireyin kendi toplumu ile ve, bunun yoluyla, bir bütün olarak toplum ile dolaysız bir özdeşleşmesi."⁷¹

Marcuse'a göre bireyle toplum arasındaki özdeşleşmenin boyutu o kadar ileridir ki birey kendisini kendisi yapabilecek bir boşluğa sahip değildir. Toplumsal olanın birey üzerindeki baskısı nedeniyle birey, içsel ve dışsal olanın ayırımına varamaz. Bireyin içsel boyutuyla etkileşimi sonucu oluşturduğu varsayılan başkaldırısı bile aslında dışsal olarak oluşur. Başkaldırının boyutlarını ve özelliklerini belirleyen de yine toplumdur. Bireyin modern topluma yönelik başkaldırısı, modern toplumun lehine kullanılabilir.

⁷¹ Herbert Marcuse, Tek-Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler, çev.Aziz Yardımlı, 3.B, İstanbul: İdea Yayınevi, 1997, s. 21.

Modern toplumda reklamın ve propagandanın olmadığı bir alan yoktur. Baskıyla dayatılan her şey bir gereksinim olarak öne sürülür. Bireye ait gibi görünen gereksinimlerin kaynağı, toplum ve toplumsal çıkar gruplarıdır. Moda kavramı ile sunulan; herkes kullanıyor cümlesi önemli bir formüldür. Reklamın çekiciliği ve moda formülü birleşince birey üzerinde o nesnenin bir gereksinim olduğu şeklinde bir etkiye neden olur.

Bireyin tarihsel ve nesnel özelliklerinden kaynaklanan gereksinimleri de çıkar birlikleri tarafından işlenip dönüştürülürler. Toplumla bireyin özdeşleşmesi bireyin gerçek gereksinimleri ve dayatılan gereksinimleri arasındaki farkı yok eder. “Herkes önceden ipuçları vasıtasıyla belirlenmiş ‘level’ine (düzeyine) göre adeta kendiliğinde davranmalıdır ve kendi tipi için seri halde çıkarılan ürünler kategorisine el atmalıdır. Birer istatistik malzemesi olarak tüketiciler, propaganda mekanlarında artık bir farkı kalmayan araştırma mekanlarının haritalarında gelir gruplarına göre ayrılmakta ve kırmızı, yeşil, mavi alanlara dağıtılmaktadır.”⁷²

Gereksinimler olarak dayatılan baskı, modern toplumda çok önemli bir yer tutar. Bu baskıyı diğer baskılardan ayıran nokta, bu baskının ağırlığının birey tarafından hissedilmemesidir. Birey bu baskıyı modern toplumda yaşamının bir özelliği olarak görür. Modern birey bu baskıyı içselleştirir. Yaşamını bu baskı üzerine kurar. Marcuse bireyin kendini toplumla özdeşleştirmesini dolayısıyla bireyin toplumla arasında hiç boş alan kalmayacak kadar toplumu içselleştirmesini yabancılaşma olarak görür. “Az önce ileri sürmüştüm ki yabancılaşma kavramı bireyler kendilerini onlara dayatılan varoluş ile özdeşleştirdikleri ve onda kendi gelişim ve doyumlarını buldukları zaman sorgulanabilir oluyor görünür”⁷³

Horkheimer’a göre gereksinimleri belirleyen toplum değil de toplumun çıkar grupları olduğunu söylemek durumu daha iyi özetlemektedir. Birey uyum sağlamak adına egemen grupların yaptığını ve giydiğini yakından takip eder. Kitlelerin takip etmedeki sınırı gerçeğini geçmeye kadar varır. Bu durum yanlış bilinci üretir. Sahip oldukları yanlış bilinç onları giderek egemen ideolojiye bağımlı kılar. Bireyler kendilerine baskı uygulayan egemen sınıf ideolojisini benimserler.

⁷² Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno, Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar II, çev. Oğuz Özgül, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 1996, s. 89.

⁷³ Marcuse, a.g.e., s. 22.

Marcuse'un belirttiği gibi kendilerine baskı uygulayan ideolojiye yönelik bu tutum, tek boyutlu insanı ve toplumu ortaya çıkar. Bu toplum farklılığın olmadığı bir toplumdur. Seçim şansı ve gereksinimler arttığı oranda aslında kitleselleşmemiz de artmaktadır. Özgürlük olarak sunulan seçimler, bir kalıp olarak öne sürülürler. Bu kalıbın kendisi baskıcıdır ve bu kalıplarla belli kurallara uyulması istenir. "Otomobil daha hızlı ve daha geniş imkanlı bir araçtır, daha bakım ister, hatta belki daha kolay kullanılabilir. Ne var ki, bu özgürlük artışı, özgürlüğün niteliğinde bir değişikliğe yol açmıştır. Sanki otomobili kullanan biz değilizdir de uymak zorunda olduğumuz sayısız yasalar ve kurallardır. Hız sınırları vardır, yavaş sürme, durma, belirli şeritler içinde kalma uyarıları, hatta biraz ilerideki dönemecin biçimini gösteren işaretler vardır. Gözlerimizi yola dikmemiz ve her an doğru hareketi yapmak için tetikte olmamız gerekmektedir."⁷⁴

Frankfurt Okulu'na göre birey tüm bu baskılara rağmen kendi kendisini temel olarak, kendine özerk bir alan oluşturabilir ve kendi öznel gereksinimlerini ortaya çıkarabilir. Özerk konumun oluşabilmesi için toplumla birey arasında bir boş alanı var olması gerekir.

3.4. Frankfurt Okulu'nun Tüketim Yönelik Tutumu

Seçme özgürlüğü olarak belirlenen özgürlük aslında bireyi sınırlamak gibi bir işlev görür. Seçim alternatiflerini belirleyen toplum, bu belirlenmiş alternatifler arasında bireyi maddi durumuna göre belli kategorilere yerleştirir. Alım gücü baz alınarak seçenekler sunulur. Bu seçenekler ise bireyi sınıflandırır. (Yeni kimlik kartları olarak kredi kartları verdikleri limitlerle tüketiciyi sınıflar.) Modern birey özgürlüğünü, bir özne olmasından veya bir özne olarak değiştirebilme gücünden almaz. Modern birey, değiştiremediği şartlara tabiidir. Özgürlüğünü engelleyen ve seçim alternatiflerini belirleyen pek çok şey tarafından kuşatılmıştır. Eğitim durumu, maddi gücü ve kimliksel özellikleri seçimlerini engeller.

Frankfurt Okulu'na göre modern toplum, böyle sınırlı bir özgürlük karşılığında sosyalleşme adı altında bireyden tam bağımlılık ister. Birey taklit edebilme yeteneğini geliştirdiği ve sahip olduğu rolleri arttırdığı oranda topluma

⁷⁴ Max Horkheimer, Akıl Tutulması, çev. Orhan Koçak, 5.B., İstanbul: Metis Yayınları, 2002, s. 123.

kabul edilir. Modern toplum rahatlık ve mutluluk kaynağı olarak sunduğu ürünlerle bireyi kendisine bağımlı kılar. Modern dünya, araçlar olmaksızın yaşama devam edilemeyeceği yamılgısını uyandırır. Bu anlamda araç gereçlerin yoğunluğu, bireyin özgürlüğünü ve mutluluğunu değil bağımlılığını kanıtlar.

Araç alışkanlığa dönüştüğünde birey de artık araçla bütünleşir. Bir aracın bireyin hayatındaki yeri arttıkça bireyin yetenekleri kaybolur. Araçla bütünleşen birey, araç bozulduğunda ise yola devam edemez. Modern birey hayatla bağımlı araçla dolayısıyla tüketimle kurar. Tükettiği oranda moderndir ve tükettiği oranda yaşamını sürdürebilir. Yaşama sınırı istatistiklerini belirleyen ölçüt, bireyin alım gücüdür. Birçok ihtiyacı tarım ve hayvancılıkla sağlayan bir köylü yaşam sınırı altındaki bir kategoride yer alır.

Tüketim maddeleri ilk ortaya çıktıklarında bir ihtiyaç gibi gösterilirler. Ve modern insanın hayatına girerler. Bunların kullanımından sonra ise temel bir ihtiyaca dönüşürler. Kullandığımız ürünün yeni çıkan modeli yaşamın akış hızı hakkında bilgi verir. Bu yeni çıkan ürün alınmadıysa birey için yaşamın durduğu yamılsaması yaratılır.

Modern dönemde tüketim biçimiyle tanımlanan bireyin görevi de piyasayı takip etmektir. “Aslında hayatımı benim bireysel meselem yapan tüketici davranışıdır; ve beni birey yapanda tüketim faaliyetidir. (İnsanlar hemen her zaman öteki insanlarla birlikte yaratırlar, üretirler; gelgelelim, tükettikleri çoğu şeyi tek başına, kişisel zevklerine göre tüketirler.) Sonuç olarak görüldüğü kadarıyla, ben sanki satın aldığım ve sahip olduğum çok sayıda şeyden oluşmuş bir kişiyim: bana ne satın aldığımı, hangi dükkandan aldığımı söyle, sana kim olduğumu söyleyeyim.”⁷⁵ Bauman’a göre tüketim nesnesi olarak gördüğümüz her şey bizi bir yaşam tarzına hazırlar. Bir kimlik arayışı şeklinde gelişen bir tüketim nesnesine yönelik alışkanlık, zamanla onun diğer tüm parçalarını almaya, yeni modellerini takip etmeye ve almaya dönüşür. Bauman’a göre bu durum bir kabileye bağlılığı hatırlatır. Birey tüketim nesnesine uyumlu değil, ona bağımlıdır. Fakat kabiledaki kontrolleri yapan ihtiyar heyeti gibi kurumlarken yeni grup üyeliğinde kontrol eden oldukça sessiz bir işleyişe

⁷⁵ Zygmunt Bauman, *Sosyolojik Düşünmek*, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1998, s.221.

sahip olan piyasadır. Piyasanın yaptığı kontrol üyeyi rahatsız etmez, üye üzerinde baskı hissetmez.

Marcuse'un önceki metindeki yabancılaşma yorumundan da anlaşılacağı gibi Frankfurt Okulu yabancılaşmayı Hegel ve Marx'dan farklı olarak tüketimle bağlantılandırır. Marx'ın yabancılaşmayı ele alması şu şekilde ifade edilebilir: Üretim süreci içinde işçinin nesneden uzaklaşması, üretim süreci içinde işçinin diğer insanlardan uzaklaşması ve üretim süreci içinde işçinin kendinden uzaklaşması. Özellikle işçinin nesneden uzaklaşması olarak ortaya çıkan yabancılaşmanın birinci boyutu, tüketimle ilgili olan ve Frankfurt Okulu'nu ilgilendiren boyutudur. Kapitalist üretim sürecinde birey emeğiyle ürettiği nesneye sahip olamaz ve ondan kopar. İşçi ürettiği nesneye sahip olmayı isterse bunun için para ödemelidir; yani tüketimde bulunmalıdır. Bu anlamda birey üretirken değil, tüketirken kendini daha insan hisseder. İnsanlar üretirken birbirlerinden, kendilerinden ve nesnelere, uzaklaşırken, tüketirken bunlara yakınlaşırlar. Frankfurt Okulu'na göre bu bir yanlış bilinçtir. Bireyin tüketirken aldığı nesne, artık yabancılaşmış bir nesne olmayı, tüketerek sahip olduğu yaşam biçimi ve ait olduğu grup dayatılmış bir durumu, tüketerek oluşturduğu kendi olma durumu ise bir taklit durumu olmayı aşamaz.

Birey kendisi üzerinde baskı kuran egemen sınıfı taklit ederek, topluma uymaya çaba gösterir. Uyum, baskı uygulayamı takip etmekten geçer. Bu yüzden toplumun en üst grubu olarak devletten, an alt grubu olarak aileye kadar baskı yayılır. Döngüsel olarak yönetici işçisine, işçi eşine, anne çocuğuna baskı uygular.

İnsan artık nesneyle doğrudan ilişki kurmasıyla tanımlanmaz. Çünkü insan, kendi yaratıcı ve yapıcı özelliğiyle, nesnedeki özü bir araya getirecek ortam ve koşullara sahip değildir. Üretim faaliyeti iş bölümüne dayalı örgütlenmesiyle bir kol emeğine dönüşür. Üretim faaliyeti, insanın doğasından uzaklaşırken onun yerini tüketim almıştır. Birey için çalışma, bireyin özüne uygun bir faaliyet olmaktan çıkmış zorunluluk haline gelmiştir. Tüketim ise kol emeğinin tersine kafa emeğine ihtiyaç duyar. Seçebilmek, uyum sağlamak ve taklit etmek birer zihinsel faaliyettir. Bu anlamda tüketim öznel akla uygundur. Ancak ortaya çıkardığı birçok zihinsel faaliyete rağmen tüketim, yaratıcılık gibi bir üst düzey zihinsel faaliyeti içermez.

Tüketim tüketmek etkinliğini aşan bir anlam ifade eder. Her şey çok iyi tasarlanmış, hesaplanmış ve ölçülmüştür. Öngörülen her şey, bir yaratıcılığa ve sürprize izin vermez. Modern dünyada insanlar, yoğun zihinsel etkinlik göstermeden, yani kendilerini hiç yormadan, yoğun şekilde organize olmuş hayatlarına uyum sağlarlar. Foucault'nun panopticon kurgulamasına benzer olarak modern birey, gözlendiğini düşünerek kendi kendini kontrol eder ve uyumu sürekli kılar.

Modern toplumda insanlar birbirlerine tüketerek yaklaşır ve tüketerek birbirlerinden uzaklaşır. Tüketim Baudrillard'ın belirttiği gibi sadece bir maddi süreç değildir. Tüketimde tüketilen kültürler ve düşüncelerdir. İnsanlar tüketerek bir gruba ait olurlar ve kendilerini diğer gruptan ayırırlar. Bir gruba aitlik duygusu tüketimle sürekli pekiştirilir. Grup tüm sembolleri ile birer tüketim nesnesine dönüşmüştür. Giyim tarzı, aksesuarı, kitabı, logosu ile grubun tüm sembolleri bireyi kuşatır. Reklamlar gruba aitliğin pekişmesi için önemli araçlardır. Reklamlarla birlikte bireyler bireysel olmayan her şeye ilgi duyabilirler. Reklamların bireyselliği yok edici etkisi, üretimin kitleliliğinden kaynaklanır. Modern dünyada tüm üretimler kitleli tüketimleri hedef alır. Bu durum üretimdeki örgütlenmenin sosyal ilişkileri de etkilemesi anlamına gelir. Marcuse'a göre teknoloji yalnızca üretimdeki bir sistem olmaktan çıkmış, topluma yönelik bir egemenlik sistemine dönüşmüştür.

3.5. Frankfurt Okulu'nun Kültür Endüstrisi Yaklaşımı

Kitle kültürü yerine kültür endüstrisi kavramını kullanan Frankfurt Okulu düşünürleri böylelikle hem kütle kültürü kavramının anti demokratik anlamından uzaklaşır, hem de kültürün bir meta olarak sanayi nesnesine dönüşümünü daha iyi vurgulamış olurlar. Özellikle Adorno kültürün sorgulanmayan ve eleştiriye uğramayan özelliklerini yok ederek, kültürü de tüm boyutlarıyla analiz eder. Kültür, içinde kendimizi her şeyden farklı hissettiğimiz, sığındığımız ve kendimizi maddi baskılardan kurtarabildiğimiz bir alan olarak kendisini sunar. Kültür; sanata ve nesneye yakınlığıyla modern bireyi yabancılaşmanın, şeyleşmenin etkilerinden koruyabilir, yanlıgısını uyandırır. Ayrıca modern bireyin, nesneye ve varlığa duyduğu özlemi giderme vaadin de bulunur.

Adorno'ya göre kültürün kendisi yanılısamanın dışında olmak bir yana günümüzde yanılısamanın temel kaynağıdır. Kültür, bir ideoloji olarak kendisini maddi hayatın dışında tutar. Ancak kültür böyle bir yanılısamaya neden olarak maddi hayatın sorunsuz devam etmesini sağlar. Çünkü kültür, modern bireye bu yabancılaşma ortamından bir çıkış olduğu umudunu verir. Ayrıca kültürün şeyselleşmeye yönelik bir katkısının yanı sıra kendisi de bir üretim ve tüketim nesnesine dönüşmüştür.

Frankfurt Okulu'nun kitle kültürü kavramını, kültür endüstrisi tercih sebeplerinden biri kitle kültürü kavramının kitlenin ürettiği bir kültürmüş yanılısamasına neden olmasıdır. Oysa modern dönemde kültür, halk tarafından değil, egemen ideolojiler tarafından üretilir hale gelir. Kültür endüstrisini oluşturan ise halk değil, iktidar tarafından kullanılan teknolojidir.

Teknolojik aklın egemenliğinde, insan kavramının yerini toplum kavramı alır. Teknoloji, üretim ve tüketimde bireyleri araçsallaştırarak birbirine benzetir. Giderek birbirine benzeyen insanlar, aklın eleştirel gücünü kaybederler. Kitleye dönüşen toplum kendisine zarar veren ideolojinin farkında olmaz ve bu ideolojiye tabi olur. Bireyler egemen sınıfa ait doğruları, kendi doğruları olarak görürler. Sistem içinde bireyselliğini yitiren toplum, Marcuse'un deyiimiyle tek boyutlu topluma dönüşür. Tek boyutlu toplum farklılığa izin vermeyen, sorgulamayan ve bireyselliğini yitirmiş toplumdur. "Kurumsal us, arı ve yansız kalarak, kılıgısal usun hizmetine girdi. Birleşme ikisi içinde yararlı çıktı. Bugün, egemenlik kendini yalnızca uygulam bilim yoluyla değil ama uygulam bilim olarak sürdürür ve genişletir, ve uygulam bilim tüm ekin alanlarını soğurup genişleyen politik erkin büyük aklanışını sağlar." ⁷⁶

İlerleme adına insandan kopan akıl teknolojinin elinde bir araca dönüşerek insana egemen olur. Akıl artık evrensel bir güce dönüşür. Teknolojiyle aklın birleşimi bireylerin tüm hayatlarının kontrol etmeyi sağlar. "Bilim kendi yöntemi ve kavramları yoluyla öyle bir evren tasarlamış ve geliştirmiştir ki, bunda doğaya egemenlik insana egemenliğe bağlı olarak kalmıştır – bir bağ ki, bir bütün olarak bu evren içim öldürücü olma eğilimindedir. Bilimsel olarak kavranıp denetlenen doğa

⁷⁶ Marcuse, a.g.e., s. 125.

uygulayımsal üretme ve yok etme aygıtında yeniden ortaya çıkar – bir aygıt ki, bireyleri yaşamını sürdürürken ve gelişirken bu arada onları aygıtın efendilerine güdümlü kılar. Böylece ussal hiyerarşi toplumsal hiyerarşi ile kaynaşır.”⁷⁷

Araçsal akıl üzerine kurulu sistem, ürettiği araçlarla bu sistemin sürekliliğini sağlar. Kitle iletişim araçları da bu sürekliliği sağlayan araçlardan biridir. Bir bilgilendirme ve eğlendirme aracı olarak televizyon kitleleşme eğiliminin en etkili aracıdır. Televizyon, benzer program seçimlerine ve üst sınıflara dayalı program anlayışıyla birey üzerinde baskı kurar. Bireyin televizyon karşısında seçim şansı birbirinin aynısı olan programlar nedeniyle yok gibidir. İnsanlar belli programları izlemeye yönlendirilerek, aynı zaman da belli davranış kalıplarına da yönlendirilirler. Ayrıca egemen sınıfı işleyen yayınlar toplumun, egemen sınıfa uyumunu da güçlendirici bir özelliğe sahiptirler. Taklit şeklinde gelişen uyum, kitleleşmeyi güçlendirir. Bir araç olarak sunulan televizyon, bireyin önüne bir amaçlar ve kurallar silsilesi koyar.

Frankfurt Okulu’na göre günümüzde kitle iletişim araçları ailenin rolünü üstlenmişlerdir. Ancak aile, bireyi aileden gelen bir yaşam tarzına yönlendirirken, kitle iletişim araçları bireyleri benzer yaşam tarzlarına yönlendirir. Teknolojinin girdiği her evde dolayısıyla dünyanın her yerinde artık benzer deyimler kullanılıp, benzer konuşma tarzlarından yararlanılmaktadır. Horkheimer’a göre nerede gülmemizin gerektiğini işaret eden sitcomlar bunlara örnektir. “Modern ekonomik hayatın bir sonucu olarak ana babaların eğitici işlevlerinin okula ve toplumsal gruplara devredilmesi ve bunun sonucunda ana babaların rollerinin değişmesi egemen toplumsal roller karşı bireysel direnişin yok oluşunun en önemli nedenlerinden biridir.”⁷⁸

Dış dünya dediğimiz alan modern insan için gittikçe daralmış ve kendini tanımlayabildiği bir iç alan yok olmuştur. Modern insan için dış dünya denilen alan başladığı ve bittiği bir alan yoktur. Dizideki bir karaktere bir aile dostu kadar yakın, dünyanın öbür ucundaki bir mekânla iç içe olabilir. Simgesel olarak kurulan bu dünyadaki anlam yaratabilme kapasitesini belirleyen bu iç içe oluş durumudur.

⁷⁷ Marçuse, a.g.e., s. 131.

⁷⁸ Max Horkheimer, Akıl Tutulması, çev. Orhan Koçak, 5.B., İstanbul: Metis Yayınları, 2002, s. 58.

Modern dünyada insanlar birbirine öyle yakındırlar ki simgeler kadar anlamlar da ortaktır. İnsanlar verili simgelere tutunarak, modern toplumun karmaşasından kendilerini korurlar.

3.6. Frankfurt Okulu'nun Anti Semitizme Bakışı

İnsan baba imgesiyle tanıştığı süper ego figürünü artık toplumda ve ideolojide bulur. Bireyi bir baba gibi baskılayan yönlendiren ve yasaklayan kitle iletişim araçlarıdır. Horkheimer'a göre baskılanmış doğanın bir isyanı olarak ortaya çıkan Nasyonal Sosyalist Hareket daha sonra bir süper egoya dönüşmüştür. Doğa üzerindeki baskının ortadan kaldırılması söylemi ile ezilen kitleleri kendine çeken faşist hareket, daha sonra bir süper egoya dönüşerek toplumu toptan düzeltmeye çabalar. Horkheimer doğanın başkaldırısı olarak ortaya çıkan Nazizm'in uygarlığa açtığı savaşta, baskılanmış doğayı uygarlığın ürünleriyle yönetir. Rasyonellikle kurulan kamplar, ezilmiş kitlelerin yani doğanın, uyumu ile varlığını sürdürmekteydiler. "Yani [Auschwitz] modern fabrika sisteminin sıradan bir uzantısıydı. Mal üretmek yerine, hammadde insanlardı ve son ürün ise ölümdü; yöneticinin üretim çizelgesinde, günde şu kadar birim diye özenle bitirilmişti. Modern fabrika sisteminin en önemli simgesi olan bacalar, insan etinin yakılmasıyla oluşan keskin dumanlar püskürtüyordu. Modern Avrupa'nın son derece akıllıca düzenlenmiş olan demir yolu ağı, fabrikalara yeni bir tür hammadde taşıyordu. Tıpkı öteki kargolarda olduğu gibi yapıyordu bunu. Gaz odalarındaki kurbanlar, gelişmiş Alman kimya sanayi tarafından yapılmış prustik asit tabletlerinden üretilen zehirli gazları soluyordu. Mühendisler krematoryumları düzenlediler; yöneticilerde daha geri kalmış ulusların imreneceği bir heyecan ve verimle çalışacak bir bürokrasi sistemi düzenlediler. Genel planda çarpıklaşmış modern bilimsel ruhun bir yansımasıydı tanık olduğumuz toplumsal mühendisliğin büyük bir şemasından başka bir şey değildi..."⁷⁹

Bauman'a göre Holocaust uygarlık ile vahşi doğanın bir uyumu değil uygarlığın kendi yüzüdür. Holocaust sağlıklı bünyede ortaya çıkan bir yara değil, bizzat uygarlığın ürünüdür. Uygarlık ikili bir anlam taşır. Yıkım ve yapım. Holocaust aslında kullanılan teknikleri yapılan örgütlenmeler nedeni ile araçsal rasyonalizmin

⁷⁹ H. Arendt, Eichmann in Jerusalem, s.106'dan Zygmunt Bauman, Modernite ve Holocaust, çev. Sülha Sertabiboğlu, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997, s. 26. (söz konusu bilgiyi Bauman, Arendt'in kitabından aktarmaktadır.)

başarısıdır. Verimlilik, iş bölümü ve bilgi akışı ile iyi bir örgüt modelidir. Listeleme, sıralama ve ölçme işlemine indirgenmiş bir akıl, bir amaç değil çıkarlar için bir araçtır. Uygarlığın kurucu gücü olan araçsal akıl, Holocaust için de tüm imkânlarını seferber etmiştir.

Frankfurt Okulu, Yahudiler üzerinde uygulanan baskıyı iki neden üzerinden açıklar. Bunlardan biri ekonomik faktördür. Kapitalizmi öncesinde Yahudiler, asillere yüklenen çalışmama özelliğinden dolayı ticarete temel bir rol üstlenirler. Güçlü bir ticari güce sahip olan Yahudi, gerek kapitalist süreç içerisinde gerekse devlet mekanizmalarında büyük roller üstlenmiştir. Bu büyük roller yabancı olan Yahudi için büyük suçlar halini aldı. Kurulmasına yardımcı oldukları sistemin kurbanı bazen de günah keçisi ve olumsuzlukların yegane sahibi oldular. Fabrikatör işçisine verdiği az maaşın nedenini Yahudi tüccardan aldığı borca bağlamıştır. “Yahudiler bugün yok olmalarına yol açan ekonomik gelişme yüzünden, kapitalizmin yoksullaştırdığı zanaatçıların ve çiftçilerin gözüne baştan beri bir diken gibi batmaktaydı. Kapitalizmin dışlayan, tikel karakterini şimdi kendi üstlerinde yaşayıp görmekteler”⁸⁰

Yahudilerin uygarlığa var eden katkılarından bir diğeri ise varlıkları ile ulusal birliği kurmalarındır, yani ancak bir öteki olarak Yahudi'nin varlığı diğer insanları tanımlayabilirdi, ulusallaştırabilirdi. Uluslaşma süreci sürekli yeniden kurulan bir özelliğe sahip olmasından dolayı aslında hep bir ötekine ihtiyaç vardır.

Psikolojik anlamda ise aydınlanma ile birlikte nesneyle arasındaki iletişimi yitiren özne geri yansısız bir sürece hapsolür. Nesneden aldığı ona geri yansıtamaz ve kendi içine döner. Kendini dışarıya yansıtamadığından dışarıya yönelmede egemenlik ilişkisinden yararlanır. Büyüklük hezeyanı içinde kendisi dışındakileri aşağılar ve onlar üzerinde egemenlik kurmaya çalışır. Kendine dönen ve sadece kendinden yola çıkan birey hastalıklı bir bünyeye sahip olur. Ayrıca Freud'a yakınlaşan bir diğer görüş ise sürekli baskı ve zulüm ile karşılaşan modern birey, saldırganlık ve cinsellik gibi güdülerini bilinç altına iter. Birey; faşist, saldırgan eğilimlerde bu bastırılmış güdülerini bilince çıkararak doyum sağlar. Horkheimer'a

⁸⁰ Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno, Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar II, çev. Oğuz Özgül, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1996, s. 71.

göre hastalıklı birey bastırıldığı mimetik tavırları böyle bir topluluk içinde ortaya çıkarır veya onları ortaya çıkararak karşısında haz duyar.

3.7. Frankfurt Okulu'nun Sanata Bakışı

Frankfurt Okulu'nun kültür endüstrisine ilgisini arttıran unsurlardan biri, 1930'lu yıllardan sonra kültür endüstrisinin en yoğun yaşandığı Amerika'ya olan göç zorunluluğudur. Burada birçok endüstrileşmiş kültür unsuruyla karşılaşan Okul üyeleri bu durumu kültürün farklı boyutlarından ele alarak incelediler. Örneğin Adorno kültürü, kendini yakın hissettiği müzik boyutundan ele alarak diğer tüm kültür öğelerine doğru genişletti. Adorno'ya göre müzik bir rahatlama ve bir zenginleşme değil bir fakirleşme ve tek tipleşmeye dönüşmüştür. Doğaya yönelik etkileşimler bıraktığını varsayan caz, doğanın başkaldırısı olmak bir yana bir boyun eğme pratiğini pekiştirdiğini belirtmektedir. Popüler müzik bireyden herhangi bir çaba istemez. Çünkü popüler müzik, standart bir üretim ve normalleştirici bir tüketim talep eder. Müziğin tek amacı, bireyi bütünü uyumlu bir parçası haline getirmek için onu dinlendirerek çalışmaya ve tüketmeye hazırlamaktır. Çoğu müzikler; bireyin dünya ile evrensel bütünleşmesini sağlayacak bir aracı olmak bir yana bir meta olarak pazar sağlayan bir araçtır.

Adorno'ya göre bir sanat dalı olarak müzik, yine de diyalektik işlevini kullanabilir. İnsan, negatif ve yıkıcı bir güç olan müzik, dolayısıyla sanat yardımıyla kendini tek tipleşiren kültür endüstrisine karşı çıkabilir. Sanat, birey ile toplumun buluşmasının da en özgür zeminidir. "Felsefi anlamıyla sanatın savunduğu nesnenin daha önemli oluşu, en açık biçimde, yalnızca inşacı, öznel kökenlerine indirgenemeyecek nitelikteki sanat çalışmalarında kendini ortaya koymaktadır. Bu nitelikteki sanat çalışmalarındaki mimetik moment, bizatihi, ütopyandır. Çünkü, bu mimetik moment insanın doğa ile bir olduğu kendi tarih öncesinin anısını canlı tutan bir bellek gibidir. Bu mimetik moment tarih öncemizin hâlâ canlı kalmış anısıdır. Uygarlaşmış insanın çocukluk anılarında da rastlayabildiğimiz bu mimetik momentler, aynı nedenle, öte yandan, tarih-öncemizdeki durumumuzun gelecekteki olabilirlikli restorasyonun bir ön belirlenimidir."⁸¹

⁸¹ Martin Jay, Adorno, çev. Ünsal Oskay, İstanbul: Der Yayınları, 2001, s. 218

Frankfurt Okulu'na göre sanat tek çıkış yoludur. Çünkü sanat insanın doğayla mimetik birliğini sağlar. Böyle bir birlik ise tahakküm altına alınmış doğayı ve nesneyi yeniden bireyle buluşturur. Sanat içerisinde birey, nesneyle yansıma sürecini tam olarak gerçekleştirir. Ayrıca sanat toplumsal hayata da ayna tutar ve bu ayna toplumdaki çarpıklıkları ortaya koyar. Sanat toplumun tüm yönlerini negatif bir tutumla ele alır ve toplumu yeniden inşa eder.

SONUÇ

Frankfurt Okulu'nun özellikle pozitivizme eleştirileriyle şekillenen araçsal akıl karşıtlığı, Okul üzerinde nostaljik bir atmosferin oluşmasına neden olur. Bazı metinlerde aile, değerler, fantezi ve imgelem gibi unsurlara yer verildiği görülmektedir. Bu unsurların kullanımıyla, Weber'in büyüün bozulması dediği süreci, tersine çevirip, büyüün yani insanın gizil güçlerinin ve ruhsal değerlerinin yeniden oluşmasını sağlarlar. Büyüün bozulmasıyla gizemi açılan doğa, güç ilişkisine tabi olur ve kontrol altına girer. Doğanın ve insanın kendilerine ait bilgileri sunması, güç ilişkisinin kurulmasına neden olur. Kutsal olanın tahtına oturtulan bilimsel gerçekliğin ise, dünya ile kurduğu ilişki kutsal değil, araçsaldır. Bu nedenle yetersizdir.

Yok eden akıl Marcuse'un tek boyutlu insan adlı kitabında belirttiği gibi ilerlemenin bedelidir. Ödenilen bedelle, kazanılanın özdeş olmadığı günümüz toplumunda, akıl bu örtüşmezliği gizler. Okul üyeleri araçsal aklın ideolojisi olan pozitivizmi, teknolojik egemenliğin destekleyicisi ve üreticisi olarak eleştirirler. Tüm kuşatıcılığı ekseninde, her şey nitelikselleştirilir. İktidar gücünü; hesaplamaktan, ölçmekten kısaca niceliklerden alır. Foucault'un belirttiği gibi, ölüm ve doğum, sayılar dışında bir anlam ifade etmez. Tahrif edilen insan, bedeniyle sadece varoluşa aitliğini kanıtlar. "Bedene duyulan nefret derecesinde sevgi yeni kültüre güç vermekte, onları tazelemektedir"⁸². Horkheimer ve Adorno'ya göre beden artık canlı olma işlevlerini yitirmiş, itaatkâr bir cesedir.

Adorno'ya göre insana özgürlüğünü sunacak olan sanat da kurtarıcı gücünü yitirmiş, standardizasyona bağımlı olmuştur. Karamsar bir tablo çizen Frankfurt Okulu üyeleri, bu teknolojik rasyonalitenin dışını bulmakta zorluk çekmişlerdir.

Araçsal rasyonelite, kültür endüstrisi ve Antisemitizm ile ilgili görüşleri, yükselen araçsal rasyonelite, faşizmin yükselişi, Amerika'ya sürgünleri, kimyasal silahlanma, nükleer yıkımlar gibi yaşanmış deneyimlerden kaynaklanır.

⁸² Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno, Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar II, çev. Oğuz Özgül, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1996, s. 144.

YARARLANILAN YAYINLAR

Adorno, Theodor W. Minima Moralia, çev. Orhan Koçak-Ahmet Doğukan, 3.B., İstanbul: Metis Yayınları, 2002

Adorno, Theodor W. Negative Dialectics, 5.B., London: Routledge, 2003

Adorno, Theodor w. Walter Benjamin üzerine, çev. Dilman Muradoğlu, 2.B., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004

Armaoğlu, Fahir. 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi, Cilt I: 1919-1980, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1991

Balibar ve Wallerstein, Irk Ulus Sınıf, çev. Nazlı Ökten, 3.B., İstanbul:Metis Yayınları, 2000

Bauman, Zygmunt. Modernite ve Holocaust, çev. Süha Sertabiboğlu, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997

Bauman, Zygmunt. Sosyolojik Düşünmek, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1998

Bauman, Zygmunt. Yasa Koyucular ve Yorumcular, çev. Kemal Atakay, İstanbul, Metis Yayınları, 1996

Berman, Marshall. Katı Olan Herşey Buharlaşıyor, Çev. Ümit Altuğ – Bülent Peker, 3.B, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000

Bocock, Robert. Tüketim, çev. İrem Kutluk, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1997

Chalmers, Alan. Bilim Dedikleri, 3.B., çev. Hüsamettin Arslan, Ankara: Vadi Yayınları, 1997

Cohen, Anthony. Topluluğun Simgesel Kuruluşu, çev. Mehmet Küçük, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1999

Çiğdem, Ahmet. Akıl ve Toplumun Özgürleşimi: Jürgen Habermas Ve Eleştirel Epistemoloji Üzerine Bir Çalışma, 2.B., Ankara: Vadi Yayınları, 1997

- Çiğdem, Ahmet. Aydınlanma Düşüncesi, 2.B., İstanbul: İletişim Yayınları, 1999
- Çiğdem, Ahmet. Bir İmkan Olarak Modernite: Weber Ve Habermas, 2.B, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004
- Çüçen,A.Kadir. Heidegger'de Varlık Ve Zaman, 2.B., Bursa: Asa Kitabevi, 2000
- Dellaloğlu, Besim F. Frankfurt Okulunda Sanat ve Toplum, 2.B.,İstanbul: Bağlam Yayınları, 2001
- Eagleton, Terry. İdeoloji, çev. Muttalip Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996
- Ellul, Jacques. Sözün Düşüşü, çev. Hüsamettin Arslan, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1998,
- Foucault, Michel. Büyük Kapatılma, çev. Işık Ergüden ve Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000
- Foucault, Michel. Özne ve İktidar, çev.Işık Ergüden -Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000, s. 58
- Geuss, Raymond. Eleştirel Teori, çev.Ferda Keskin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2002
- Giddens, Anthony. Modernliğin Sonuçları, çev. Ersin Kuşdil, 3.B., İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004
- Goethe. Faust, çev. Nihat Ünler, 8.B., Ankara: Öteki Yayınevi, 2000,
- Harvey, David. Postmodernliğin Durumu, çev. Sungur Savran, 2.B., İstanbul: Metis Yayınları, 1999
- Hekman, Susan. Bilgi Sosyolojisi Ve Hermeneutik, çev. Hüsamettin Arslan- Bekir Yıldız, İstanbul: Paradigma, 1999.
- Held, David. Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas, 4.B., Cambridge: Blackwell Publishers, 2004
- Horkheimer Max ve Adorno Theodor W., Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar II, çev. Oğuz Özugül, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1996

Horkheimer, Max. Akıl Tutulması, çev. Orhan Koçak, 5.B., İstanbul: Metis Yayınları, 2002

Jay, Martin. Adorno, çev. Ünsal Oskay, İstanbul: Der Yayınları, 2001

Jenkins, Keith, Tarihi Yeniden Düşünmek, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1997

Kellner, Douglas. Critical Theory, Marxism and Modernity, 2.B., Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1992

Kızılcıkelik, Sezgin. Frankfurt Okulu, Ankara: Anı Yayıncılık, 2000

Kojeve, Alexandre. Hegel Felsefesine Giriş, çev. Selahattin Hilav, 2.B., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001

Korsch, Karl. Marksizm Ve Felsefe, Yılmaz Öner, İstanbul: Belge Yayınları, 1991

Kumar, Krishan. Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları:Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma, çev.Mehmet Küçük, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1995

Laclau, Ernesto. Evrensel Kimlik Ve Özgürleşme, İstanbul: Birikim Yayınları, 2000

Mannheim, Karl. İdeoloji ve Ütopya, çev. Mehmet Okyayuz, Ankara: Epos Yayınları, 2002

Marcuse, Herbert. Eros Ve Uygarlık: Freud Üzerine Felsefi Bir İnceleme, çev. Aziz Yardımlı, 3.B., İstanbul: İdea Yayınevi, 1998

Marcuse, Herbert. Us ve Devrim: Hegel ve Toplumsal Kuramın Doğuşu, çev. Aziz Yardımlı, 2.B., İstanbul: İdea Yayınevi, 2000

Marcuse, Herbert Tek-Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler, çev.Aziz Yardımlı, 3.B., İstanbul: İdea Yayınevi, 1997

Miles, Robert. Irkçılık, çev. Sibel Yaman, İstanbul: Sarmal Yayınları, 2000

Murphy, John. Postmodern Toplumsal Analiz Ve Postmodern Eleştiri, çev. Hüsamettin Arslan, İstanbul: Eti Kitapları, 1995

Özbek, Sinan. Irkçılık, İstanbul: Bulut Yayınları, 2003.

Ritzer, George, Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek, çev: Şen Süer Kaya, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000

Rosenau. Pauline Marie. Post-Modernizm Ve Toplum Bilimleri, çev. Tuncay Birkan, Ankara: Bilim Ve Sanat Yayınları, 1998

Schroeder, Ralph. Max Weber Ve Kültür Sosyolojisi, çev. Mehmet Küçük, Ankara: Bilim Ve Sanat Yayınları, 1996

Toulmin, Stephan. Kozmopolis Modernite'nin Gizli Gündemi, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002

Touraine, Alain. Modernliğin Eleştirisi, çev. Hülya Tufan, 5.B, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004

Tüsiad, Felsefe 2002, İstanbul, Lebib Yalkın Yayınları, 2002

Wagner, Peter. Modernliğin Sosyolojisi, çev. Mehmet Küçük, Ankara: Doruk Yayıncılık, 2003

ÖZGEÇMİŞ

1981 yılında Bingöl'de doğdum.1988'de Erenköy'de başlayan öğrenim hayatım üniversite için Bursa'ya gitmeme kadar burada devam etti. Toplumsal ilgilerim ve duyarlılığım sosyoloji bölümünü seçmemde önemli bir etkendi. Uludağ üniversitesindeki lisansım süresince; toplumsal değişme, siyaset sosyolojisi, modern dünyada kadın, bilim ve bilgi sosyolojisi, küreselleşme ve postmodernizm, kitle iletişim teorileri gibi derslerin yanı sıra felsefe ağırlıklı bir program edinmiş olmam, felsefeyi sosyoloji ilgimin uydusu haline getirdi. Bu iki branşın uzlaştığı pek çok konudan biri olan araçsal rasyonalizm ve yabancılaşma bana şu anki tez konum olan, Frankfurt okulunu henüz lisans aşamasında tanıma fırsatı verdi.

Üniversite eğitimim esnasında bireysel ve grupsal düzeyde felsefe dergisi ve kulübü oluşumlarında bazı görevler üstlendim. Ayrıca yine felsefe dergisinde Nietzsche üzerine 'BÜYÜK ÖĞLE' başlığıyla bir makalem de yer aldı. Bireysel anlamda ise endüstri sosyolojisi ile bağlantılı olarak çalışma koşulları ve sendikalarla ilgili genel bir araştırmayı Prof. Dr. Veysel Bozkurt hocaya sunmak üzere hazırladım.

Kocaeli üniversitesinde şuanda da devam eden yüksek lisans eğitimim sürecinde hocalarım Prof. Dr. Sinan Özbek ve Prof. Dr. Afşar Timuçin'in ilgileri ve öğrenciler olarak bizim sınırlı katkılarımızla; kapitalizm, ırkçılık ve sınıf ilişkileri bağlantısı üzerinde durduk. Sanata da özellikle bu dönemde artan ilgimde Prof. Dr. Afşar Timuçin Bey'in estetik derslerindeki yönlendirmelerinin payı büyük.

Sürekli eğitim ve gelişim ilkelerini hayatın her alanına taşımak, bilgiyi, felsefeyi dolayısıyla insanla ilgili her şeyi içselleştirmek olarak özetleyebileceğim hedeflerimi gerçekleştirmek için çaba sarfediyorum.